

Ο Αθανάσιος Διάκος ως νέος Λεωνίδας 'Συναντήσεις' και ανανοηματοδοτήσεις δύο συμβόλων

στην Ελενίτσα
μικρό αντίο

Η ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΑ ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ στους «ήρωες της αρχαιότητας», όπως και η σύνδεση μορφών του Αγώνα με ορισμένους εξ αυτών στα χρόνια της επανάστασης και μεταεπαναστατικά, είναι κοινός τόπος: οι Μανιάτες της «Δυτικής και Ανατολικής της Σπάρτης Λεγεώνας» στα Ορλωφικά, ο «Ιερός λόχος» στο Ιάσιο, ο Κατσώνης ως Θεμιστοκλής, ο Καραϊσκάκης ως Αχιλλέας της Ρωμιοσύνης. Όταν όμως η Τοπογραφία «συνωμοτεί» με την Ιστοριογραφία, την Λογοτεχνία και την Λαϊκή παράδοση, όπως στην περίπτωση του Διάκου και του Λεωνίδα, η σύνδεση αυτή υπερβαίνει τις λεκτικές αναλογίες: όπως ένας σπαρτιάτης βασιλιάς θυσιάστηκε για την Ελλάδα (αφού θυσίασε στους θεούς), έτσι ένας διάκος από την Δωρίδα θυσιάστηκε (αφού προσευχήθηκε) για «την πίστη την αγία και της πατρίδος την ελευθερία», αμυνόμενοι και οι δύο σε ένα στενό που σχεδόν κανείς δεν εμπόδισε κανέναν (από τους Πέρσες μέχρι την Βέρμαχτ) να το διαβεί, κάτω από το βλέμμα του γενάρχη των Δωριέων (Ηρακλής) που έγινε ολοκαύτωμα στη κορυφή του διπλανού βουνού. Η συσχέτιση του Διάκου με τον Λεωνίδα δεν πραγματοποιείται σε επίπεδο μορφών, αλλά σε επίπεδο συμβολισμών. Το ίδιο εξ άλλου επίπεδο επέλεξε και το ελληνικό κράτος επιλέγοντας να συνεορτάσει τα 200 χρόνια από την έναρξη της Επανάστασης με τα 2500 χρόνια από τις Θερμοπύλες, την Σαλαμίνα και τις Πλαταιές και όχι με την Μάχη του Μαραθώνα.

Η σύνδεση των δύο μορφών, μπορεί να φαίνεται προφανής λόγω της τοπο-

γραφικής εγγύτητας των μαχών και του προδιαγεγραμμένου τέλους που σύμφωνα με την παράδοση επέλεξαν οι πρωταγωνιστές τους. Ωστόσο υποκρύπτουν συμβολικά φορτία που στην μεν μορφή του Λεωνίδα επικάθησαν από τον Μεσαίωνα μέχρι τον Διαφωτισμό στη Δύση, στη δε μορφή του Διάκου στις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αι. και μέχρι τα πρώτα μεταεμφυλιακά χρόνια στον ελλαδικό χώρο. Στο τελευταίο αυτό διάστημα, οι δύο αυτές μορφές, ως σύμβολα πλέον, πολλές φορές συναντήθηκαν και ανανοηματοδοτήθηκαν.

Ο Λεωνίδας ως σύμβολο¹

Ο «μύθος» του Λεωνίδα ξεκινά ήδη την επομένη της ανακομιδής των λειψάνων του (μαζί με εκείνα των 300) από τις Θερμοπύλες, τέσσερα ή σαράντα χρόνια μετά την μάχη, την μεταφορά τους στη Σπάρτη και την θέσπιση της ομώνυμης γιορτής.² Η σημασία του χάνεται κατά τη διάρκεια των όψιμων κλασικών χρόνων και κατά την ελληνοστική περίοδο –σε αντίθεση με την παράδοση της Σπάρτης–, για να τον ξαναβρούμε στους ρωμαϊκούς χρόνους με την αναδιοργάνωση της γιορτής. Ο χαμένος βίος του από τον Πλούταρχο και η λεπτομερής περιγραφή του Λεωνίδα και της γιορτής από τον Πausανία σηματοδοτούν την επανεκκίνηση του.

Η αναδιοργάνωση την εποχή του Τραϊανού –ίσως επειδή ο ίδιος νίκησε τους Πάρθες, τους «κληρονόμους» της Περσικής αυτοκρατορίας³– και η συσχέτιση δύο αιώνες αργότερα από τον Ωριγένη του προδιαγεγραμμένου τέλους του με το μαρτύριο του Ιησού,⁴ είναι δύο στοιχεία με ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η αντικατάσταση του Λεωνίδα με όποιον αντιμάχονται οι εκπρόσωποι του Δυτικού πολιτισμού στην Ανατολή και η ηθική (χριστιανική) παράμετρος της πράξης του θα συνοδεύσουν τον μύθο του στους αιώνες που θα ακολουθήσουν.

Η δυτική μεσαιωνική παράδοση χαρακτηρίζεται από δύο φαινόμενα αλληλένδετα μεταξύ τους: τον «εκχριστιανισμό» του Λεωνίδα και την μετατροπή του σε πρότυπο «χρηστού ηγεμόνα», τοποθετώντας τον Ξέρξη στο αντίθετο άκρο. Ο Παύλος Ορόσιος (5ος αι. μ.Χ.) κλείνει την περιγραφή των γεγονότων στις Θερμοπύλες με τον Λεωνίδα να διώχνει τους συμμάχους του «για να ζήσουν τις καλύτερες ημέρες που θα έρθουν».⁵ Στην κατακλείδα αυτή ο αγγλο-σάξονας

μεταφραστής του 9ου αι. θα προσθέσει «yet I trust on God that he may keep us in better times than we know now», ενώ στον κώδικα 3340 του Βατικανού (11ος αι.) πριν από την κατακλείδα του Ορόσιου για τις «καλύτερες ημέρες», ο αντιγραφέας θα προσθέσει το τελευταίο δείπνο του Λεωνίδα με 12(!!!) συντρόφους του –μία προφανής αλληγορία του «Μυστικού Δείπνου».⁶

Στη Μεσαιωνική Δύση, ο «Λεωνίδας στις Θερμοπύλες» είτε ως αφήγηση των γεγονότων, είτε ως διακοσμητική μικρογραφία χειρογράφων, απαντά στην *L'Estoire de Eracles*, γαλλική μετάφραση του έργου του William of Tyre, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, που καταγράφει τα γεγονότα από την Α' Σταυροφορία μέχρι τον θάνατό του (1187), όπως και στην *Histoire ancienne jusqu'à César* που συντάχθηκε από τον κύκλο των ευγενών της Φλάνδρας την εποχή του Φιλίππου Αυγούστου (12ος/13ος αι.), αλλά θα χρησιμοποιηθεί και από τον Οίκο των Βαλουά στα τέλη του 14ου αι. Και στα δύο αυτά έργα, οι δύο πρωταγωνιστές της μάχης (Λεωνίδας και Ξέρξης) χρησιμοποιούνται είτε ως δύο αντιθετικά πρότυπα, του χρηστού και του κακού ηγεμόνα, είτε ως σύμβολα του νόμιμου ηγεμόνα από την μία και του σφετεριστή από την άλλη. Στο πρώτο μάλιστα έργο, έχουμε την πρώτη νύξη για την μάχη των Θερμοπυλών ως σύγκρουση του Χριστιανικού και Μουσουλμανικού κόσμου, αφού ο στρατός του Ξέρξη επιτίθεται στα Βασιλεια της Ελλάδας και της Γαλλίας(!!!).⁷

Αυτό το στοιχείο θα γίνει εντονότερο στα μεταγενέστερα χειρόγραφα του δευτέρου έργου, όπου απεικονίζονται μάχες Ελλήνων-Περσών και Χριστιανών-Μουσουλμάνων. Αυτά θα παραχθούν στην Άκρα και την Νάπολη, όπου κατέφυγαν πολλοί σταυροφόροι μετά την πτώση και των τελευταίων οχυρών στη Παλαιστίνη, και. Ο ιππέας Λεωνίδας φέρει το οικόσημο του Οίκου Ανζού-Νάπολης, ενώ στις ασπίδες των Περσών συνυπάρχουν αστέρια και ημισέληνοι. Ο παραλληλισμός αυτός σχετίζεται με την προσπάθεια των μελών του Οίκου, τιτουλάριων του Βασιλείου της Ιερουσαλήμ, να προβληθούν ως συνεχιστές της κληρονομιάς του και υπερασπιστές του Πάπα στη διαμάχη του με την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Όπως ο Λεωνίδας πολεμά Πέρσες / Μουσουλμάνους έτσι και οι ηγεμόνες της Νάπολης πολεμούν τους Πέρσες / Μουσουλμάνους / Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Εξάλλου, ο Ροβέρτος ο Σοφός (α' μισό 14ου), από την αυλή του οποίου προήλθε ένα από τα χειρόγραφα, έφερε ανάμεσα στους άλλους τίτλους και εκείνον του Πρίγκιπα του Μωρέα.⁸

Στον ελλαδικό μεσαίωνα, ο στρατός του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, αποτελούμενος από Βυζαντινούς, Τούρκους, Κουμάνους και υποστηριζόμενος από μεγάλο στόλο εισέβαλε στη Θεσσαλία το 1275 και πολιόρκησε τις Νέο-Πάτραις (Υπάτη), που ήταν υπό την κατοχή του σεβαστοκράτορα Ιωάννη ΄ Δούκα Κομνηνού Αγγέλου. Σε βοήθειά του ήρθε ο Jean I De la Roche δούκας των Αθηνών με τους ιππότες του, ο οποίος νίκησε το βυζαντινό στράτευμα κοντά στις Θερμοπύλες.⁹ Ο Γεώργιος Παχύμερης, στη Ρωμαϊκή Ιστορία του αναφέρει 300 ιππότες,¹⁰ ενώ στο Χρονικό του ο Νικηφόρος Γρηγοράς 500.¹¹ Ο σύγχρονός τους Marin Sanudo ο Νεώτερος¹² θα βάλει στο στόμα του δούκα των Αθηνών, όταν αντίκρισε το αντίπαλο στράτευμα, την φράση του Ηροδότου για τον στρατό του Ξέρξη¹³ και μάλιστα στην ελληνική: *poli laos oligo atropi*. Στην παράδοση αυτή έχει ενδιαφέρον η αντιστροφή των πρωταγωνιστών (Ξέρξης=Σιναδινός, Πέρσες=Βυζαντινοί + Τούρκοι / Έλληνες= Φράγχοι, Λεωνίδα = Jean I De la Roche).

Ο μύθος του Λεωνίδα κάνει την εμφάνισή του και στην Αναγέννηση, ως πρότυπο άριστου ηγεμόνα απέναντι στον δεσποτικό Ξέρξη ή τους εθισμένους στην πολυτέλεια σύγχρονους ηγεμόνες. Ενδιαφέρον έχει η απεικόνισή του δίπλα στον ήρωα της Ρώμης Οράτιο Κόκλη στην σύνθεση της *Fortezza e Temperanza* του Πιέτρο Βανούτσι, δηλωτικό της παλιάς παράδοσης για την κοινή καταγωγή Σπάρτης-Ρώμης.¹⁴ Ο Διαφωτισμός θα επικεντρωθεί στην σύγκριση των προτύπων Αθήνας και Σπάρτης μέχρι τον Λεωνίδα του Glover, όπου θα συνδέσει το πρότυπο του καλού ηγεμόνα με τον θάνατο για την πατρίδα, για την ελευθερία.

Το πρότυπο αυτό του Λεωνίδα και ο συμβολισμός της μάχης των Θερμοπυλών παράμεινε ασύνδετο με τα τεχταινόμενα στον ελλαδικό χώρο την εποχή της Τουρκοκρατίας μέχρι τον 18ο αιώνα, όταν οι περιγραφές των Στενού στα κείμενα των περιηγητών του 18ου (R. Pococke, E. Dodwell, E. Clarke) και η ανανέωση του ενδιαφέροντος για την αρχαία γραμματεία θα συνδέσουν τα γεγονότα του Αυγούστου του 480 π.Χ. με την Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Στα κείμενα αυτά οι Θερμοπύλες αποτελούν το σκηνικό, όπου οι επισκέπτες αναπολούν την δόξα της παρηκμασμένης Ελλάδας, ενώ οι ρομαντικοί ποιητές (Glover, Haygarth, Byron) τις προβάλλουν όχι μόνο για τις αξίες που πρεσβεύουν (ανδρεία, φιλοπατρία) αλλά ως το παράδειγμα που πρέπει να ακολουθήσουν οι Έλληνες

για να απελευθερωθούν κάτι που δεν μπορεί να γίνει παρά μόνο μέσα από την εκπαίδευσή τους.¹⁵

Γιατί, όμως, το παράδειγμα του Λεωνίδα είναι τόσο ισχυρό; Κατά τον I.M. Morris,¹⁶ αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο Λεωνίδας ήταν ένα περισσότερο ταιριαστό πρότυπο από άλλους αρχαίους στρατηγούς/στρατηλάτες. Ο Μιλτιάδης είχε υπάρξει τύραννος στη Χερσόνησο και φυλακίστηκε μετά την εκστρατεία στη Νάξο ως επικίνδυνος για το πολίτευμα, ο Θεμιστοκλής κατέφυγε στη αυλή του πέρση βασιλιά, ο Πausanias κατηγορήθηκε για την τρυφή ζώη του και καταδικάστηκε ως τύραννος, ο Λεωτυχίδας κατηγορήθηκε για δωροδοκία και ο Αλέξανδρος είχε πολλά πάθη. Ακόμη, ο Λεωνίδας έγινε μάρτυρας για την Ελλάδα, αφού ήξερε το τέλος του, γεγονός που καθιστούσε την πράξη του ανάλογη αυτής του Σωκράτη και του Ιησού. Αν θα ήθελε κανείς να προσθέσει και ένα τρίτο στοιχείο, αυτό θα ήταν η συντριπτική αριθμητική διαφορά μεταξύ αρχαίων Ελλήνων και Περσών που καθιστούσε τις Θερμοπύλες περίπτωση με εκείνη της Αλαμάνας και της μάχης μεταξύ σύγχρονων Ελλήνων και Τούρκων. Το ίδιο μοτίβο θα συναντήσουμε παρακάτω και στην περίπτωση του Διάκου.

Αντίστοιχα, στους εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, οι Θερμοπύλες δεν θα αποτελέσουν απλά ένα τοπωνύμιο, όπως στη Νεωτερική Γεωγραφία των Δ. Φιλιππίδη και Γρ. Κωνσταντά (1791),¹⁷ στον χάρτη της μετάφρασης του Νεαρού Ανάχαρση, στην Χάρτα και την Επιπεδογραφία του Ρήγα,¹⁸ αλλά παράδειγμα για τους υπόδουλους. Τον Λεωνίδα να πολεμά στις Θερμοπύλες ανακαλεί ο Βελεστινλής στην Μασσαλιώτιδά του¹⁹ και 300 είναι οι Γκιρτζανλήδες στον Θούριο.²⁰ Ο Ανώνυμος Έλληνας, πέραν των παραινέσεων και των μηνυμάτων που περνά μέσα από την περιγραφή της μάχης, συγκρίνει τους Σπαρτιάτες με τους «θαυμαστούς» Σουλιώτες που είναι οι «Σπαρτιάτες του νυν αιώνας», οι οποίοι αν και λίγοι «εταπείνωσαν την αυθάδεια του τυράννου (Αλή Πασά)». «Η Ελλάς γεννά ακόμη Λεωνίδας και Θεμιστοκλείς» και «ο ήχος της σάλπιγγος του Άρεως εξύπνησεν από τους τάφους των προγόνων μας τους ήρωας Ιδού ο Λυκούργος βλέπει άλλους Σπαρτιάτας εις τους Σουλιώτας και Μανιάτας», ενώ «ο μέγας Λεωνίδας ακούει τα τύμπανα της νίκης και ευφραίνεται».²¹

Παραμονές της Επανάστασης ο Ν. Πίκκολος θα παρουσιάσει στην Οδησό

την τραγωδία «Λεωνίδας εν Θερμοπύλαις» (1817) με σαφείς προτροπές στην επανάσταση του Έθνους²² και 4 χρόνια αργότερα θα κυκλοφορήσει λίγο πιο νότια η επαναστατική προκήρυξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη «Μάχου Υπέρ Πίστεως και Πατρίδος» (Ιάσιο, 24 Φεβρουαρίου 1821) που κλείνει με τον Λεωνίδα και τους 300.²³ Αλλά και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, οι Θερμοπύλες κατέχουν μία ιδιαίτερη θέση στις αλληγορίες της. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η «Ανάσταση της Ελλάδας» του Α.-R. Ravault (1822).²⁴ Η αλυσοδεμένη προσωποποίηση της Ελλάδας σπάει τα δεσμά της με την παρακίνηση του πνεύματος της Ελευθερίας και της θεάς Αθηνάς μέσα σε ένα περιβάλλον αρχαίων ερειπίων, παπύρων του Ομήρου, της Σαπφούς, του Πινδάρου, ενώ στην ασπίδα της Αθηνάς είναι χαραγμένα ονόματα ηρώων (Λεωνίδας, Θेमιστοκλής, Αλκιβιάδης, Περικλής, Κίμων). Η «Ελλάδα» πατά πάνω σε έναν λίθο με την επιγραφή Θερμοπύλες, μία διόλου τυχαία λεπτομέρεια που προδίδει την συμβολική σημασία τους. Σε απέλπιδες μάχες, όπως εκείνη του Λεωνίδα, θα έπρεπε να στηριχτεί η ελευθερία της Ελλάδος.²⁵

Ταυτόχρονα, όμως, θα παραμείνει ένα υπερτοπικό «παράδειγμα». Είναι χαρακτηριστικό ότι στο φόντο του χαρακτηριστικού της J.-Cl. Formentin, που δημοσιεύθηκε στην φιλολογική εφημερίδα *La Fondeur* με αφορμή τον έρανο που έγινε για τον Αγώνα στο Παρίσι το 1826, αναπαράγεται ο πίνακας «ο Λεωνίδας στις Θερμοπύλες» του Ζακ-Λουί Νταβίντ (1814).²⁶ Η επιλογή του πίνακα δεν είναι τυχαία, αλλά συνδέεται με την αντίδραση στην Παλιινόρθωση, αφού ήταν έργο του επίσημου ζωγράφου του Ναπολέοντα Α'.²⁷

Από τις Θερμοπύλες στην Αλαμάνα

Τις πρώτες ημέρες της Επανάστασης ο Λεωνίδας και οι Θερμοπύλες θα συνδεθούν με το πρώτο δραματικό συμβάν της Επανάστασης στον ελλαδικό χώρο, τη μάχη της Αλαμάνας. Ο Διάκος θα πολεμήσει με λίγους άνδρες, τους οποίους η παράδοση θα τους μετρήσει σε 300, ενάντια στον πολυπληθή τουρκικό στρατό, θα συλληφθεί και θα ανασκολοπισθεί.²⁸ Πολύ γρήγορα, ήδη κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, η μοίρα των δύο αυτών προσώπων συνδέθηκε, κυρίως λόγω της γειτνίασης των τόπων που έλαβαν χώρα οι δύο μάχες.²⁹

Εκτός, όμως, αυτού του στοιχείου υπάρχουν και δευτερεύουσες αναλογίες μεταξύ των δύο ηρώων: α) και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για ήττες που δεν συνέβαλαν στρατιωτικά, αλλά ηθικά στον πόλεμο ενάντια στους εχθρούς / βαρβάρους και έγιναν σύμβολα αγώνα, οι Θερμοπύλες μάλιστα σε παγκόσμια κλίμακα, β) ο αντίπαλός τους προσπάθησε να τους δελεάσει με τιμές και αξιώματα, γ) και οι δύο ήρωες υπέστησαν τον σωματικό εξευτελισμό από τους αντιπάλους (ανασκολοπισμός Διάκου, αποκεφαλισμός και τοποθέτηση σε ένα ακόντιο της κεφαλής του Λεωνίδα και δ) δεν συμμετείχαν στους «Εμφύλιους» της εποχής τους, ούτε εξαργύρωσαν εν ζωή την πράξη τους.

Η ταύτιση των δύο αυτών μορφών ήταν προφανής για τους αγωνιστές του '21, όσο μπορούμε να εκτιμήσουμε από τα απομνημονεύματά τους. Αφορά, όμως, κυρίως την τοπογραφική συσχέτιση, δεδομένου ότι η Αλαμάνια ήταν ένας ασήμαντος οικισμός³⁰ και μαζί με την γέφυρα ένα τοπόσημο των Θερμοπυλών. Γι' αυτό τον λόγο, οι περισσότεροι αγωνιστές και ιστορικοί που γράφουν για τη μάχη, την αναφέρουν ως μάχη των Θερμοπυλών και όχι της Αλαμάνιας. Η σύγχυση των δύο τοπωνυμίων ήταν τέτοια που ο Ιωάννης Ζαμπέλιος, στον πρόλογο του δράματος «Διάκος», αναφέρει ότι ο γιος του Σπύρος πήγε στην περιοχή και εξακρίβωσε ότι η μάχη έγινε στη γέφυρα της Αλαμάνιας και όχι στις Θερμοπύλες.³¹ Υπάρχουν βέβαια και περιπτώσεις, όπως του Κασομούλη που στο χειρόγραφο του 1832 αναφέρει πως πληροφορήθηκε ότι συνελήφθη ο Διάκος στη μάχη της «Φουντάνας»,³² του στενού δηλαδή απ' όπου περνούσε ο δρόμος που οδηγούσε από το Ρεγγίνι στο Μόδι, πολύ μακριά από την Αλαμάνια και τις Θερμοπύλες.

Παρ' όλα αυτά η συσχέτιση των δύο μαχών και των δύο ανδρών στο πλαίσιο της αδιάσπαστης ιστορίας του Ελληνικού Έθνους υπάρχει ήδη από την εποχή της Επανάστασης, έστω και με επιγραμματικό τρόπο. Η πρώτη συσχέτιση γίνεται από τον Φρ. Πουκεβίλ (1824) όπου αναφέρει ότι «εστρατοπέδευσαν δε προ του εδάφους, του άλλοτε δοξασθέντος διά του ενδόξου θανάτου του Λεωνίδου»,³³ ενώ ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός, στην «Ωδή εις τους Έλληνας» που δημοσιεύεται στα *Ελληνικά Χρονικά* του Μεσολογγίου την 20ή Φεβρουαρίου 1826, γράφει για τους νέους αγώνες στις Θερμοπύλες «κατά της νέας ήδη Περσίας».³⁴ Στον Διάκο, τις Θερμοπύλες και την «περσοκτόνον πάλην» αναφέρεται ο Αχ. Παράσχος σε ποίημά του στη εφημερίδα *Ελπίς* το 1856 με αφορμή

την επέτειο της 25ης Μαρτίου.³⁵ Ο Σπυρίδων Τρικούπης αναφέρει στην *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης* (1857) ότι «Μόνος ο Διάκος και ολίγοι των οπαδών του μιμούμενοι το παράδειγμά του, ησθάνθησαν ότι εκεί απέθανεν ο Λεωνίδας».³⁶ Είναι δε χαρακτηριστικό ότι στα περιεχόμενα του τόμου, το συγκεκριμένο κεφάλαιο (ΙΔ) επιγράφεται «Μάχαι Θερμοπυλών και Γραβιάς».

Η πλέον σαφέστερη όμως σύνδεση επιχειρείται δύο χρόνια αργότερα στο *Δοκίμιο* του Ιωάννη Φιλήμονος (1859):

Μεθ' οπόσους αιώνας ανενεώθη η περιώνυμος σκηνή των Θερμοπυλών, και τους βαρβάρους επολέμησαν οι νέοι έλληνες εκεί, όπου επολέμησέ ποτέ την όλην Ασίαν η Ελλάς, τον μέγαν Βασιλέα των Περσών ο ήρως Βασιλεύς της Σπάρτης. Αυτόθι ο Σπαρτιάτης Λεωνίδας αντιπροσωπεύθη επαξίως παρά του Δωριεύς Διάκου. Και ο εις και ο άλλος, υπέρ της όλης αγωνιζόμενοι Ελλάδος, την αυτήν έλαβον παρά των βαρβάρων τύχην, ο μεν πρώτος μαστιγωθείς νεκρός, ο δε δεύτερος ανασκολοπισθείς ζων. Οποία έτι συνάντησις περιστάσεων! Και ήδη ο Διάκος, ως τότε ο Λεωνίδας, παρετάχθη μετά ολίγων κατά πολλών και τότε μετά Λεωνίδου Φωκείς, Οπούντιοι Λοκροί και Βοιωτοί, και ήδη μετά Διάκου Φωκείς, Οπούντιοι Λοκροί και Βοιωτοί και τότε ο Λεωνίδας μονωθείς μετ' ευαριθμίων Σπαρτιατών και Θεσπιέων, και ήδη ο Διάκος μονωθείς μετά ευαριθμίων Βοιωτών και Λοκρών.³⁷

Ο Φιλήμων, βέβαια, κάνει αξιοσημείωτες ιστορικές υπερβάσεις, δεδομένου ότι στην νεότερη γεωγραφία η αρχαία διάκριση της Λοκρίδας σε Οπούντια (και Επικνημίδα) δεν υφίσταται, ούτε φυσικά και της Φωκίδας, καθώς είναι αδύνατον να διακρίνει κανείς ποιοι ήταν οι Φωκείς που εγκατέλειψαν τον Διάκο. Είναι σαφές ότι όλες αυτές οι υπερβάσεις στοχεύουν στην εξομίωση των δύο ηρώων. Ενδιαφέρον έχει και ο εθνολογικός χαρακτηρισμός «Δωριεύς» του Διάκου, που σχετίζεται με την καταγωγή του από την Μουσούνιτσα (κατά τον Φιλήμονα), η οποία την εποχή που δημοσιεύεται το «δοκίμιο» ανήκε στην επαρχία Δωριίδος, στην αρχαιότητα, όμως, ήταν μάλλον κομμάτι της Αιτωλίας. Το εθνολογικό αυτό στοιχείο θα χρησιμοποιήσει και ο Κρέμος στον περίφημο λόγο του στο μνημόσυνο του Διάκου είκοσι χρόνια αργότερα.

Ενώ λοιπόν μέχρι τότε εξυπονοείται η σύνδεση του Διάκου με τον Λεωνίδα

και με την αρχαία παράδοση (Θερμοπύλες, αντί της Αλαμάνας, λεονίδαιος άθλος κ.ά.), στο *Δοκίμιο* έχει πλέον συντελεστεί. Έτσι, ο δικηγόρος Σπ. Φόρτης, στην πρώτη βιογραφία του ήρωα (1874), αρχίζει την «αγγελία» της έκδοσης με την φράση, «Τον Λεωνίδα της νεωτέρας Ελλάδος Αθ. Διάκον».³⁸

Στο μόνο, όμως, έργο στο οποίο ο Διάκος παρουσιάζεται να έχει πλήρη συναίσθηση του ηρωικού παρελθόντος της περιοχής είναι στο ομώνυμο δράμα του Ιωάννη Ζαμπέλιου (1845).³⁹

ΔΙΑΚΟΣ

*Εύγε ανδρείοι ομοίοι των πεσόντων,
Εις τα εκείσε, πλησίον Θερμοπύλας.
Τα ιερά οστά των, τόσους αιώνας,
Υπό την γην κρυμμένα, ακούοντά σας,
Σαλεύουσι, σκιρτώσιν αι δε σκιάί των,
Ολόγυρα περώσαι, επευφημούσιν,
Εις την απόφασίν σας, υιούς γνησίους
Δοκίμους σας καλούσιν...*

Το έργο είναι σημαντικό και για άλλους λόγους, καθώς εκεί παρουσιάζεται για πρώτη φορά ο Διάκος ως οσιομάρτυρας: «Δεν νοείς ότι,/ Μ' έκλεξε στρατηγόν του να πολεμήσω,/ Υπέρ πατρίδος και Πίστεως, και λάβω/ Ως αθλητής και μάρτυς τον στέφανόν του;»⁴⁰ Αναλόγως διατυπώνεται και η «προσευχή», την οποία όμως απευθύνει η μητέρα του, η οποία όμως δεν αναφέρεται ως Χρυσούλα αλλά Σοφία.⁴¹ Τα θρησκευτικά αυτά στοιχεία θα τα ξαναβρούμε στα έργα του Συνοδινού (1862) και του Βαλαωρίτη (1867), στον επιμνημόσυνο λόγο του Σπηλιόπουλου (1876) και γενικά στην «λαϊκή παράδοση» των επομένων δεκαετιών. Τέλος, είναι το πρώτο έργο που ο Διάκος εντάσσεται όχι μόνο στον κορμό της Εθνικής Ιστορίας (η Αρχαιότητα, το Βυζάντιο, το οποίο δίνει τα φώτα του στον Δυτικό πολιτισμό) και στο οικοδόμημα της Μεγάλης Ιδέας (το πάρσιμο της Πόλης) —έναν μόλις χρόνο μετά τη διατύπωσή της από τον Ι. Κωλέττη—, αλλά ακόμη και στην προσπάθεια διάσωσης της κληρονομιάς του Έθνους (περιηγητές-κλοπή αρχαιοτήτων).

Ο ανδριάντας του Αθανασίου Διάκου και οι Τριακόσιοι

Πριν την καθιέρωση της επετείου της 25ης Μαρτίου (1838), αν και στις ιδιωτικές τελετές (λ.χ. επικήδειος για τον Πανουργιά, 1834)⁴² γίνονται αναφορές στο «Ολοκαύτωμα» του Διάκου, δεν φαίνεται να αποδίδονται τιμές από το κράτος. Αντίθετα, μετά την καθιέρωση της επετείου, οι αναφορές είναι πυκνές: σε πανηγυρικούς στη Λαμία (1841), στο Φάληρο (1848), στην Πάτρα, την Αγία Λαύρα (1850). Επίσης, εικόνες του Διάκου υπάρχουν ανάμεσα σε εκείνες των άλλων αγωνιστών στον χώρο της Εθνικής Συνέλευσης και μετέπειτα της Βουλής (1843-1845). Παρ' όλα αυτά σε ανταπόκριση από την Λαμία που δημοσιεύεται στο επετειακό φίλο της εφημερίδας *Αιών* του 1843 καυτηριάζεται το γεγονός ότι η επέτειος της 25ης Μαρτίου είναι τέταρτη τη τάξη.⁴³

Σκέψεις για τη δημιουργία ενός μνημείου του Διάκου υπάρχουν ήδη από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του Ελληνικού κράτους, αφού με αφορμή το μνημόσυνο για τον Γ. Καραϊσκάκη στο Φάληρο, η εφημερίδα *Αθηνά*⁴⁴ αναφέρει ότι γίνεται λόγος και για «έτερα μνημεία», ανάμεσα σε αυτά και «ένα εις Θερμοπύλας διά τον Διάκον». Στη Λαμία, σκέψεις για ανέγερση ανδριάντα διατυπώνονται μια δεκαετία αργότερα (1843), παράλληλα με τις αναζητήσεις για τα οστά του ήρωα. Το δημοτικό συμβούλιο αποφασίζει την ανακομιδή των λειψάνων, την μεταφορά και εναπόθεσή τους «προς ώραν» στον ναό του Αγίου Νικολάου.⁴⁵

Το θέμα φαίνεται να ξεχνιέται μετά την αποτυχία εντοπισμού του τάφου στη σημερινή πλατεία Διάκου, αυτό όμως δεν εμποδίζει το Δήμο να αποδώσει το όνομά του στην ομώνυμη πλατεία (1852) και έξι χρόνια αργότερα στην οδό που ξεκινάει από την πλατεία Ελευθερίας (τότε Όθωνος) και διέρχεται από την πλατεία Διάκου μέχρι του «Τουμπέ ή Τρουμπέ».⁴⁶

Το θέμα του ανδριάντα επανέρχεται το 1867 με πρωτοβουλία του γραμματέα της νομαρχίας Φθιώτιδος-Φωκίδος Θεμ. Κορομάντζου.⁴⁷ Το ίδιο έτος θα δημοσιευθεί ο «Αθανάσης Διάκος» και ο «Αστραπόγιαννος» από τον Α. Βαλαωρίτη, τα οποία θα τύχουν ευρείας λαϊκής αποδοχής, ενώ μαίνεται η κρητική επανάσταση, στην οποία άλλωστε ο ποιητής-βουλευτής αναμείχθηκε ενεργά.⁴⁸ Ωστόσο, το έργο του Βαλαωρίτη δεν επαρκούσε για την εκκίνηση του θέματος εξάλλου, η υποδοχή του από την φιλολογική κριτική ήταν άκρως επιφυλακτική έως ψυχρή λόγω της γλώσσας, του ρομαντικού στόμφου και του επικού χα-

ρακτήρα του.⁴⁹ Χρειαζόταν η έρευνα και η επιστημονική ματιά, την οποία προσέφερε δέκα χρόνια αργότερα ο ιστορικός Γεώργιος Κρέμος. Συγκεκριμένα στα μέσα Απριλίου 1876, οι μαθητές του στο Βαρβάκειο Λύκειο, συνεπαρμένοι από τον λόγο του για το μαρτύριο του Διάκου, αποφασίζουν να τελέσουν θρησκευτικό μνημόσυνο στον Άγιο Γεώργιο Καρύτσης το πρωί της 23ης Απριλίου, ημέρα της θυσίας του και το βράδυ φιλολογικό στο Βαρβάκειο. Και στα δύο μνημόσυνα τους λόγους εκφώνησε ο Γ. Κρέμος.

Στον λόγο του Γ. Κρέμου, η σύνδεση του Διάκου με την αρχαιότητα είναι άμεση. Ο Λεωνίδας είναι αυτός που ενθαρρύνει τον Διάκο στο μαρτύριό του, όπως και ο Λεωνίδας κατά τη διάρκεια της μάχης των Θερμοπυλών έβλεπε τον προπάτορά του Ηρακλή καιόμενο στην κορυφή της Οίτης.⁵⁰ Με μία φράση δηλαδή ο Στειριώτης ιστορικός συνδέει τον Διάκο, όχι μόνο με τον Λεωνίδα, αλλά και με τις απαρχές του ελληνικού έθνους.

Ο Γ. Κρέμος αναγορεύεται δια βοής πρόεδρος της επιτροπής για την συλλογή χρημάτων προκειμένου να κατασκευασθεί κενοτάφιο στο λόφο «Λιθάρια Διάκου» στην Αλαμάνα, το οποίο μετατράπηκε μετά από αίτημα των κατοίκων της Λαμίας σε ανδριάντα που θα στηνόταν στη Λαμία.⁵¹ Το «αίτημα» αυτό δεν είναι άσχετο με το κλίμα της εποχής, όταν λίγα χρόνια πριν οι ανδριάντες του Ρήγα και του Γρηγορίου Ε' στήθηκαν μπροστά το πανεπιστήμιο με αφορμή την συμπλήρωση 50 χρόνων από την Επανάσταση.⁵²

Αξίζει να παρατηρήσει κανείς, ότι ενώ η γέφυρα της Αλαμάνας ήταν ένα ιστάμενο μνημείο μέχρι αυτή την περίοδο, δεν υπήρχε τίποτα που να αναφέρεται στον ήρωα.⁵³ Αντίθετα, στη Λαμία ήδη μία πλατεία και μία οδός έφεραν το όνομά του, ενώ αργότερα θα κατασκευαστεί κενοτάφιο στον χώρο του «μαρτυρίου» (1888) πριν ακόμα την τοποθέτηση του ανδριάντα.⁵⁴ Είναι λοιπόν σαφές ότι η μνήμη επικεντρωνόταν στο «μαρτύριο» και όχι στο πολεμικό γεγονός. Μάλιστα, στην συζήτηση που έγινε στη Βουλή για τον ανδριάντα, το ζήτημα ήταν εάν θα τοποθετηθεί στην είσοδο της πόλης (κοντά στον σιδηροδρομικό σταθμό) ή στην ομώνυμη πλατεία, για να επικρατήσει η δεύτερη άποψη για λόγους αισθητικούς και επειδή βρισκόταν σε περίοπτη θέση.⁵⁵ Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο βασικός λόγος για την ανίδρυση του αγάλματος ήταν η σύνδεση της πρωτεύουσας του νομού με την Ελληνική Επανάσταση, στην οποία, βέβαια, δεν συμμετείχε. Εξάλλου ο εορτασμός της 23ης Απριλίου ήταν ο μόνος τοπικός εθνικός εορτασμός

της πόλης μέχρι το τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου, όταν θα καθιερωθεί ως τοπική εορτή η 18η Οκτωβρίου, ημέρα απελευθέρωσης της Λαμίας από τους Γερμανούς.

Αυτό το διάστημα και μέχρι την αρχή του επόμενου αιώνα αυξάνονται τα δημοσιεύματα για την ζωή, τη μάχη και το «μαρτύριό» του. Αν παρακάμψουμε τα ποιητικά κείμενα, λ.χ. του Ζαμπέλιου και του Βαλαωρίτη, τα οποία είναι λογικό να έχουν διανθιστεί με πλασματικά στοιχεία (όσο κι αν ο δεύτερος διατείνεται ότι γράφει μία έμμετρη ιστορία),⁵⁶ είναι χαρακτηριστικό ότι και στα ιστορικά κείμενα που στηρίχθηκαν σε αυτόπτες μάρτυρες, συμπολεμιστές του που σώθηκαν από την μάχη της Αλαμάνας, όπως ο ξάδερφός του Α. Κοντού-σόπουλος (Γεράντωνος)⁵⁷ και ο Μήτρος Τριανταφύλλου ή ο λαμιώτης Κουνούπης που ήταν παρών στο μαρτύριο, ίσως και άλλοι, όπως ο Φίλων Αλεξίου, που κατασκεύασε το σουβλί του μαρτυρίου, ή οι Κεφάλας και Φαραδήμος,⁵⁸ που υποχρεώθηκαν να το αφαιρέσουν όταν τελικά κατέληξε, οι περιγραφές διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους. Είναι, επίσης, χαρακτηριστικό ότι με την πάροδο των ετών το μαρτύριο γίνεται περισσότερο φρικώδες, με αποκορύφωμα την συλλογή στοιχείων των μαθητών του Δ. Κρικέλα, διευθυντή της εκκλησιαστικής σχολής το 1947,⁵⁹ που λόγω της χρονικής απόστασης από τα γεγονότα είναι μάλλον απίθανο να στηρίχθηκαν σε περιγραφές αυτοπτών μαρτύρων, παρά την αναφορά περί του αντιθέτου. Κανείς, ωστόσο, από όλους αυτούς τους μάρτυρες δεν μπόρεσε να υποδείξει τον τόπο ταφής του ή, ακριβέστερα, υπέδειξαν τρεις διαφορετικούς⁶⁰. Είναι προφανές ότι η πρόταση του Ομέρ Βρυώνη να τουρκέψει για να πολεμήσει στο πλευρό του και ο ίδιος να βασιλέψει στην Αλβανία και ο Διάκος στην Ελλάδα (sic) ή έστω να γίνει πασάς όλης της Ανατολικής Ελλάδας⁶¹, δημιουργήθηκε από την λαϊκή φαντασία. Επίσης, η επιχειρηματολογία ότι ο Διάκος μαρτύρησε 33 χρονών (κάτι που επέφερε αλυσιδωτά προβλήματα στη χρονολόγηση των προηγούμενων σταδίων του βίου του),⁶² το χαρτί με την λέξη «καπετάνος» που κόλλησαν στο μέτωπό του,⁶³ μαζί με την παράδοση ότι κουβάλησε στους ώμους του το όργανο του μαρτυρίου ή για το λαγήνι που δεμένο σε ένα καλάμι έφερε κρυφά στο στόμα του ένας λαμιώτης (Θανάσης Μάνθος ή κάποιος φούρναρης που ονομαζόταν Παναγιώτης Ψωμάς⁶⁴) πριν ξεψυχήσει, ανήκουν σε μια περιοχή συμβολικών πρακτικών μετατροπής του όχι απλά σε εθνομάρτυρα —κάτι για το οποίο θα αρκούσε το ίδιο το μαρτύριο— αλλά σε οσιομάρτυρα, μία προσπάθεια

δηλαδή συλλογικής αγιοποίησης, γεγονός που εναργέστερα αποτυπώνεται αργότερα και στο έργο του Κόντογλου, όπου ο Διάκος είναι ένας Χριστός με κίνηση αρχαγγέλου. Διόλου τυχαίο είναι το γεγονός ότι το κενοτάφιο που κατασκευάστηκε στην Πλατεία Λαού το 1886-1889,⁶⁵ στον χώρο που έλαβε χώρα το «μαρτύριο» (Οδός Καλύβα-Μπακογιάννη), έχει την μορφή αρχαιο-ελληνικού αετώματος με την προτομή του Διάκου στο κέντρο του, ενώ στο κέντρο του περιβόλου δεσπόζει σταυρός πάνω σε μία απομίμηση του Γολγοθά, κατασκευασμένου από λίθους που σύμφωνα με την ντόπια παράδοση έφεραν από τον χώρο της μάχης (Διάκου πουριά) αθίγγανοι.⁶⁶ Είναι, επίσης, χαρακτηριστικό ότι η προσευχή του Διάκου (μία επινόηση καθαρά του Βαλαωρίτη,⁶⁷ δάνειο από την προσευχή της μητέρας του Διάκου στο δράμα του Ζαμπέλιου) θα αποκτήσει δεσπόζουσα θέση στην αναπαράσταση της μάχης και του μαρτυρίου στα Διάκεια, τις εορτές προς τιμή του στη σύγχρονη Λαμία.

Στην στροφή του αιώνα, ο τσιγκογράφος Ελευθέριος Καζάνης θα αποδώσει την «Καταδίκη του Διάκου» του Αλέξανδρου Φιλαδελφέα για το περιοδικό Ποικίλη Στοά.⁶⁸ Ο Διάκος όρθιος στα αριστερά κρατείται από δύο φρουρούς και απευθύνεται στους μπέηδες που κάθονται στα δεξιά με όρθιους πίσω τους συνοδούς τους, σκηνή που έχει σαφείς αναλογίες με τις απεικονίσεις «Από τον Άννα στον Καϊάφα» της βυζαντινής εικονογραφίας. Επίσης, στη δραματουργία δεσπόζουσα θέση έχει το «διάβασμα» του τέλους του στην πλάτη του οβελία,⁶⁹ ενώ στα έργα του Ζαμπέλιου και του Βαλαωρίτη κυριαρχεί η ιδέα ότι πριν ακόμα φτάσουν στην Αλαμάνα, ο Διάκος ήξερε τον θάνατό του, όπως ήξερε ο Λεωνίδας την προφητεία του μαντείου των Δελφών για το δικό του τέλος.

Αξίζει να παρατηρήσει κανείς ότι και το τέλος του Λεωνίδα παρουσιάζεται ως θυσία για την ελευθερία των Ελλήνων από τον Πλούταρχο, θυσία που οι χριστιανοί συγγραφείς των πρώιμων Βυζαντινών χρόνων χαρακτηρίζουν ως ανούσια ή ακόμη και αμαρτία (παρομοιάζοντάς την με αυτοκτονία) σε σύγκριση με τη θυσία των χριστιανών μαρτύρων που έγινε στο όνομα της πίστης.⁷⁰ Αντίθετα, ο Glover στην *Αθηναίδα* του (1788) τον θέλει να σταυρώνεται από τον Ξερόνη,⁷¹ ενώ εξήντα χρόνια αργότερα η Fl. Nightingale στο *A vision in Thermopylae* (1850-1851) παρομοιάζει τον Χριστό με τον Λεωνίδα και το πέρασμα των Θερμοπυλών με το πέρασμα ανάμεσα στον Παράδεισο και την Κόλαση που πρέπει να υπερασπιστούμε.⁷²

Για να επιστρέψουμε στον ανδριάντα, την κατασκευή του από πεντελικό μάρμαρο ανέλαβε ο γλύπτης Ι. Καρακατσάνης, ακολουθώντας το πρόπλασμα του δασκάλου του Λ. Δρόση που είχε βραβευτεί στο Παρίσι το 1867. Η ανέγερσή του πέρασε από πολλά κύματα, λόγω κακοδιαχείρισης των χρημάτων από τον Γ. Κρέμο. Το θέμα επιλύθηκε με την παρέμβαση του παλατιού που όρισε νέα επιτροπή το 1894 και έναν χρόνο μετά προσέφερε ένα μεγάλο ποσό για την ολοκλήρωσή του. Στις 15 Ιανουαρίου του 1895, τρεις ημέρες μετά την παραίτηση της κυβέρνησης Τρικούπη, προσωπικού φίλου του Κρέμου, τοποθετήθηκε ο θεμέλιος λίθος του μνημείου και τον Αύγουστο του ίδιου έτους το βάθρο του στην πλατεία Διάκου.⁷³ Ο Γ. Κρέμος μετατέθηκε στη Λαμία ως Γυμνασιάρχης, μία μετάθεση που θεωρήθηκε δυσμενής λόγω του τρικουπικού παρελθόντος του.⁷⁴ Η τοποθέτηση του αγάλματος αναβλήθηκε λόγω του ατυχούς πολέμου του 1897, στην κήρυξη του οποίου έπαιξε ρόλο η δράση της Εθνικής Εταιρείας όπου πρωτοστατούσε ο Γ. Κρέμος, σύμφωνα με το σατυρικό τετράστιχο της Εστίας: «Οι Έλληνες αποφασίσαντες / να διαβούν τον Αίμον, / συνέστησαν επιτροπήν, / Κόντον, Μελάν και Κρέμον».⁷⁵

Τον Μάιο του 1897, ενώ ο ελληνικός στρατός οπισθοχωρούσε ηττημένος στη Λαμία και ο Σμολένσκη διατάχθηκε να κρατήσει το πέρασμα των Θερμοπυλών, δημοσιεύθηκε στον Τύπο ότι βρέθηκε ο τάφος των 300 του Λεωνίδα στις Θερμοπύλες.⁷⁶ Σύντομα, όμως, διαψεύστηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία.⁷⁷ Το σχόλιο, όμως, του Κωστή Παλαμά στην εφημερίδα «Ακρόπολις Εσπερινή» είναι χαρακτηριστικό του κλίματος της εποχής: «Ω! αν ευρισκόμεθα εις άλλην εποχήν ειρήνης και γαλήνης, πώς θα τους εκεραυνοβολούσαμε τους κατηραμένους αυτούς αρχαιολόγους, οι οποίοι ανθεθνικώτατα και προδοτικώτατα τολμούν να αντεπεξέρχονται κατά της εθνικής θελήσεως και απιστούντες προς την πάτριον ιστορίαν».⁷⁸

Αυτό που μπορεί να διακρίνει κανείς στις δύο υποθέσεις, τον ανδριάντα του Διάκου και τον τάφο του Λεωνίδα, είναι οι επιθυμίες της τοπικής κοινωνίας από την μία και ο τρόπος πρόσληψης της Ιστορίας από τον Γ. Κρέμο⁷⁹ από την άλλη. Το γεγονός αυτό μπορεί να διαπιστώσει κανείς από την φωτογραφία του μπροστά στον «τύμβο του Λεωνίδου» μεταξύ 1897 και 1900⁸⁰ και την εμμονή του στο θέμα με την ομιλία του στην «Επιστημονική Εταιρεία» το 1900,⁸¹ αφού δηλαδή είχε γίνει η ανασκαφή και η ταύτιση είχε απορριφθεί.

Ο ανδριάντας του Διάκου έφτασε τελικά στα 1900 ακτοπλοϊκώς στην Αγία Μαρίνα και στη συνέχεια μεταφέρθηκε στη Λαμία με ειδικά κατασκευασμένο κάρο (λόγω του μεγάλου μεγέθους του), το οποίο έσερναν έξι άλογα. Τα αποκαλυπτήρια του αγάλματος έγιναν την 23η Απριλίου του 1903 με την παρουσία της Βασιλικής οικογένειας, του Προέδρου της Βουλής και υπουργών της κυβέρνησης, αλλά απόντος του Γ. Κρέμου που είχε μετακομίσει στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου (sic).⁸² Χαρακτηριστικό είναι το πρόσημο «μεγαλομάρτυρας» που χρησιμοποιεί στον λόγο του ο δήμαρχος Ν. Κρίτσας σε αντίθεση με το «εθνομάρτυρας» του Σιμόπουλου, προέδρου της επιτροπής. Ο πρώτος εκφράζει την επιθυμία της τοπικής κοινωνίας της Λαμίας για την αγιοποίηση του Διάκου, ενώ ο Σιμόπουλος την θέση της Εκκλησίας της Ελλάδος, – μια διαμάχη που συνεχίστηκε μέχρι πρόσφατα. Έτσι, ο Ρήγας, ο Γρηγόριος Ε΄ και ο Διάκος αποτέλεσαν ήδη από τον 19ο αιώνα την τριάδα των μαρτύρων της Επανάστασης.⁸³

Αυτό, όμως, που ενδιαφέρει ιδιαίτερα το θέμα μας είναι ο πανηγυρικός, που εκφωνήθηκε από τον βουλευτή Μήλου, Αριστομένη Προβελέγγιο. Οι αναφορές στο ηρωικό παρελθόν, αν και συγκαλυμμένες, υπάρχουν ήδη από τις πρώτες στροφές: «μαρμαροχυμένο Πάνθεον», «Ηλυσίων η χώρα». Η παρεμβολή, όμως, του Λεωνίδα στους στίχους της μάχης γίνεται με μόνο σκοπό την ταύτιση των δύο ηρώων

Ακούεις;

απ' τα τρισένδοξα της Αλαμάνας βράχη

υψώνεται η νικήτρια κραυγή του Λεωνίδα!

σε κάθε λόγγο ηχολογά, βροντά σε κάθε ράχη!

και χαιρετά τη λευθεριά και ψάλλει την πατρίδα.⁸⁴

Ο «νικητήριος» Λεωνίδας είναι άλλο ένα στοιχείο που δανείζεται η Ελλάδα του 19ου από τον Μεσαίωνα: η ήττα του Λεωνίδα είναι το προανάκρουσμα της τελικής νίκης, όπως και η ήττα του Διάκου. Γεμάτος «Θερμοπύλες» είναι ο λόγος του προέδρου της βουλής Ν. Χατζίσκου:

Η Φθιώτις, γενέτειρα του Διάκου, κατελθόντος εκ της Οίτης και του Παρνασσού

εις τας όχθας του Σπερχειού, συνέπλεξε στέφανον εξ ανθέων των Θερμοπυλών, καταθέτουςα αυτόν δι' εμού προ του ανδριάντος σου» και «Δεν ήκουσες τους συναθλητάς ν' απόσχης του απεγνωσμένου αγώνος, αλλά κρατούμενος επί του εδάφους των Θερμοπυλών επροτίμησες τον θάνατον».

Αξιζει κανείς να παρατηρήσει κανείς την σύντομη αναφορά στον τέως μονάρχη Όθωνα και την εκτενή στον παρόντα: τα φιλελεύθερα ήθη του νέου ηγεμόνα (Γεώργιος Α') και τα Επτάνησα με την Θεσσαλία που κοσμούν το στέμμα του, η «πνοή παρηγορίας εκ Κρήτης, τιθεμένης υπό την διοίκησιν του Γεωργίου», και η ελπίδα που καλλιεργείται με την ανάθεση της διοίκησης των στρατιωτικών δυνάμεων στον μέλλοντα Βασιλέα (Κωνσταντίνος Α').⁸⁵ Ο Χατζίσκος μέσα σε δύο παραγράφους διατρέχει όλη την πορεία της Ελλάδος και προβλέπει το κοντινό μέλλον.

Από τις προτομές της Εκατονταετηρίδας στο μνημείο του Λεωνίδα στις Θερμοπύλες

Η θέση του Διάκου στις εορτές της εκατονταετηρίδας είναι ιδιαίτερη, καθώς είναι ένας από τους ήρωες που απεικονίστηκαν στα γραμματόσημα της επετείου, τρεις προτομές του τοποθετήθηκαν στους χώρους που σχετίζονται με εκείνον, όπως στην Αλαμάνα αλλά και τις δύο αντιμαχόμενες γενέτειρές του, την Άνω Μουσούνιτσα και την Αρτοτίνια,⁸⁶ ενώ ένα επίγραμμα θα προστεθεί στο κενοτάφιο του στη Λαμία και μία αναθηματική πλάκα στο «κελί του Διάκου», στο μοναστήρι του Ιωάννη Προδρόμου Αρτοτίνιας, με την πληροφορία ότι εκεί μόνασε.⁸⁷ Οι προσπάθειες για τον εορτασμό των 100 χρόνων είχαν εκκινήσει ήδη το 1916 από τον τότε πρωθυπουργό, υπουργό παιδείας και ιστορικό Σπ. Λάμπρο, ενώ μετά την εκτόνωση του Διχασμού συγκροτήθηκε επιτροπή με πρόεδρο τον Θ. Σοφούλη, αλλά ουσιαστικό οργανωτή τον γενικό γραμματέα Ι. Δαμβέργη. Η επιτροπή αντικαταστάθηκε από αντι-βενιζελικούς μετά τις εκλογές του 1920 και γενικός γραμματέας ανέλαβε ο Γ. Χαριτάκης. Ανάμεσα στα έργα της επιτροπής ήταν και η κατασκευή μικρότερων μνημείων στην επαρχία. Τελικά, οι εορτασμοί αναβλήθηκαν λόγω της εκστρατείας στην Μ.

Ασία και ορίστηκε ως έτος εορτασμού το 1930 προκειμένου να συμπέσουν με τα 100 χρόνια από την ίδρυση του ελληνικού κράτους.⁸⁸

Εκείνη η τελετή που παραδόξως (;) πραγματοποιήθηκε ήταν η τοποθέτηση της προτομής του Διάκου στην Άνω Μουσουνίτσα. Έγινε τον Οκτώβριο-Νοέμβριο του 1922 παρούσης της ηγεσίας του πραξικοπήματος (Ν. Πλαστήρας, Στ. Γονατάς) και του πολιτικού συμβούλου Γ. Παπανδρέου⁸⁹, λίγο μετά την καταστροφή του 1922 και ενώ στην Αθήνα λάμβανε χώρα η Δίκη των Έξι ή είχε εκτελεστεί η απόφαση. Η εκδήλωση για την προτομή του Διάκου, δεν μπορεί παρά να στόχευε στη νομιμοποίηση της εξουσίας της επαναστατικής επιτροπής και λειτούργησε ως μία συμβολική αναγέννηση του έθνους, όπως η απεικόνιση του Λεωνίδα στα χειρόγραφα της Μεσαιωνικής Δύσης και οι αναφορές του στα κείμενα του Διαφωτισμού.

Η προτομή που στήθηκε στην πλατεία του χωριού ήταν έργο του Γ. Δημητριάδη⁹⁰ και κάτω από αυτή χαράχθηκε το δίστιχο «Μαρμαρωμένη λεβεντιά! για μια πατρίδα αγία, / π'όνα γεφύρι πέρασες εις την Αθανασία» του Σπύρου Ματσούκα από το ποιήμα του «Στο Διάκο της Αλαμάνας».⁹¹ Ο Ματσούκας πουλούσε στην Αθήνα τα ποιήματά του για να μαζευτεί το ποσό για τον ανδριάντα –«πάω να διακονέψω για τον Διάκο», όπως συνήθιζε να λέει.⁹²

Στο πλαίσιο των επίσημων εορτασμών των 100 χρόνων απέκτησε και ο χώρος της μάχης το δικό του μνημείο, αν και η προσπάθεια είχε ξεκινήσει είκοσι χρόνια πριν. Συγκεκριμένα, το 1912 ο φαρμακοποιός Κων/νος Ευθυμίου σύστησε όμιλο για την ανέγερση προτομής του Διάκου στη γέφυρα της Αλαμάνας, την οποία λάξευσε τελικά ο γλύπτης Μιχ. Τόμπρος, γνωστός από την κατασκευή και άλλων προτομών ηρώων του '21. Η προτομή στήθηκε στη γέφυρα τον Απρίλιο του 1930 παρόντος του στρατηγού ε.α. Ν. Πλαστήρα. Στη βάση της προτομής τοποθετήθηκε πλάκα με το παρακάτω επίγραμμα του Κωστή Παλαμά:

*Στης Αλαμάνας η Κλειώ το θρυλικό γεφύρι
τη δάφνη την αμάραντη κατέβηκε να σπείρει
κι η Ελευθερία, που τ' άστρο της ανέσπερο στην πλάση,
το Λεωνίδα ανάστησε στο Διάκο το Θανάση.⁹³*

Η αναφορά στην Κλειώ, την μούσα της Ιστορίας, δεν είναι τυχαία, καθώς με τον τρόπο αυτό εντάσσει την μάχη της Αλαμάνας στην μακράιωνη ιστορία του Ελληνικού έθνους, ενώ Κλειώ επιγράφεται το πρώτο βιβλίο της Ιστορίας του Ηροδότου, του συγγραφέα των Μηδικών. Η ανάσταση του Λεωνίδα μέσα από τον Διάκο, δεν είναι απλά η πραγμάτωση της επιθυμίας των ρομαντικών ποιητών της προεπαναστατικής περιόδου ή η συσχέτιση των δύο ανδρών που επιδίωκαν οι προηγούμενοι (Κρέμος, Προβελέγγιος), αλλά η ταύτιση. Ο Διάκος δεν συνδέεται με τον Λεωνίδα, αλλά συνιστά ενός είδους «μετεμψύχωση» του Λεωνίδα.

Οι ίδιες αναφορές υπάρχουν και στο ποίημα του καλλονιάτη, «εθνικού ποιητή Στρατού και Στόλου» (έτσι αποκαλείται στη δημοσίευση) Θεμιστοκλή Δημητρούλη, το οποίο απήγγειλε στη γέφυρα της Αλαμάνας κατά τη διάρκεια της παραπάνω τελετής⁹⁴.

*Ξαναζωντάνεψες παλιά χρόνια για την Πατρίδα
τη Σπάρτη την αθάνατη ως και τον Λεωνίδα
Με τους τριακόσιους του, στις Θερμοπύλας πέρα
που φώτισε το έθνος μας ανέσπερη ημέρα.*

*Γ' ακόμα μέχρι σήμερα κι ώστε που ζει η κτίση
θα είναι το προσκύνημα σ' ανατολή και Δύση
το χώμα των Θερμοπυλών πιο ιερό ακόμα
απ' τα βασιανιστήρια στο πανσεπτό σου σώμα.*

Εκτός από τις αναφορές στον Λεωνίδα και τις Θερμοπύλες, αξίζει να παρατηρήσει κανείς ότι στο ποίημα έχει ενσωματωθεί όλη η προφορική παράδοση του τέλους του 19ου αι. για το λαγήνι με το νερό («παλ' ένα χέρι Χριστιανού τη μαύρη νύχτα εκείνη/λίγο νεράκι μυστικά πολύ κρυφά σου δίνει»), ενώ παρά την καταστροφή του 1922 κλείνει με την Μεγάλη Ιδέα: «θα πάρουμε την Πόλι»⁹⁵.

Αντίθετα στους στίχους του Παλαμά που χαράχθηκαν στο κενοτάφιο της Λαμίας κατά το ίδιο έτος⁹⁶ δεν υπάρχει καμία αρχαιοελληνική αναφορά: «η δόξα του Κυρίου», «το τίμιο σώμα» και το «αγγελικό φιλί» είναι αυτά που ταιριάζουν στο τόπο του μαρτυρίου, μακριά από την Αλαμάνα και τις Θερμοπύλες.

Το διττό αυτό στοιχείο, θρησκευτικό και αρχαιοελληνικό, που χαρακτηρίζει τις ιστορικές και λαϊκές παραδόσεις και τελετές για τον Διάκο στα τέλη του 19ου αι., είναι ο ένας από τους δύο άξονες των εορτασμών της «εκατονταετηρίδας» (ο άλλος είναι «η πρόοδος του Έθνους») και μέσα σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να εντάξουμε την εικονογράφηση του από τους εκπροσώπους της γενιάς του '30. Κεντρική θέση σ' αυτή έχουν οι δύο «αποθεώσεις» του Κωνσταντίνου Παρθένη (α. 1931, Συλλογή Ιδρύματος Σπ. Λοβέρδου και, β. πριν το 1933, Εθνική Πινακοθήκη) και ο «Διάκος-Χριστός» του Κόντογλου (1936-1939, Δημαρχείο Αθηνών).

Στην πρώτη «αποθέωση», κεντρική θέση κατέχει η ανακλιμένη γυναικεία μορφή, προσωποποίηση της Ελλάδος, ένας τύπος που έλκει την καταγωγή του από την Παναγία στην απεικονίσεις της Γέννησης. Τον ίδιο τύπο συναντούμε σε άλλα έργα του ζωγράφου ως «Αυγή» ή «Νύχτα». Ο αρχαίος φτερωτός κρανοφόρος άγγελος-πολεμιστής είναι μία έμμεση αναφορά στον Λεωνίδα που πολέμησε στις Θερμοπύλες, κοντά στην Αλαμάνια. Το ασκητικό ένδυμα του αγένειου Διάκου παραπέμπει στην προ-επαναστατική του ζωή ως μοναχού. Το σύνολο διακρίνεται για τον θριαμβικό του χαρακτήρα και αποτελεί μία ιδεαλιστική σύνδεση της νεότερης ιστορίας με την αρχαία.⁹⁷

Στη δεύτερη, η αποθέωση του Αθανασίου Διάκου ταυτίζεται με την Ανάσταση του Χριστού. Στα αριστερά, μια φιγούρα με φωτοστέφανο, ένας άγγελος ή μία από τις μυροφόρες, εκπλήσεται ανακαλύπτοντας το κενοτάφιο. Στη μέση, ένας ακόμη «αρχαίος» άγγελος, κρανοφόρος, ασπιδοφόρος με δόρυ, θυμίζει τη θεά Αθηνά. Ο πάλι αγένειος Αθανάσιος Διάκος ανέρχεται στους ουρανούς, όπου τον υποδέχονται άγγελοι με σάλπιγγες, ενώ άλλοι τον στεφανώνουν με δάφνες. Ένα κορίτσι στα δεξιά του ήρωα τον ραίνει με λουλούδια από την αγκαλιά της, ενώ θυμίαμα αναβλύζει από αρχαίο θυμιατό.⁹⁸

Το έργο θα συμμετάσχει στην Biennale του 1938, στο πλαίσιο της ανάδειξης του μεταξικού Γ' Ελληνικού Πολιτισμού. Στο ελληνικό κοινό θα παρουσιαστεί στην Πανελλήνια Καλλιτεχνική Έκθεση του Ζάππειου στις 30 Οκτωβρίου 1948, στην κορύφωση του Εμφυλίου. Η επιλογή να εκτεθεί το συγκεκριμένο έργο 18 χρόνια μετά τη δημιουργία του δεν φαίνεται να είναι τυχαία, όπως κρίνουμε από την εισαγωγή του καταλόγου:

Φώτης Κόντογλου, Αθανάσιος Διάκος, 1936-1939,
Δημαρχείο Αθηνών, © Δήμος Αθηναίων

Η πρώτη μεταπολεμική έκθεση, η οποία ανοίγεται εις το ελληνικόν κοινόν, ημπορεί να έχει ατελείας και ελλείψεις, μοιραία αποτελέσματα της θεομηνίας από την οποία επέρασε το έθνος. Παρέχει, όμως, την καλύτεραν δυνατήν υπόσχεσιν ότι εάν το ελληνικόν κοινόν παράσχει πάλιν τη στοργικήν του υποστήριξιν και ενίσχυσιν εις τον Έλληνα καλλιτέχνην, ούτος θα δυνηθή διά ακόμη μιαν φορά να φανή αντάξιος των μεγάλων παραδόσεων της φυλής μας και να προσφέρη πολύτιμον συμβολήν εις την ποθουμένην ελληνικήν αναγέννησιν.⁹⁹

«*Η αποθέωση του Διάκου*» με το μοτίβο της Ανάστασης είναι η ανάσταση του Έθνους μετά την περιπέτεια της Κατοχής και του Εμφυλίου (που δεν είχε ακόμη τελειώσει). Η κριτική επιτροπή αποφάσισε να απονεμίει το μεγάλο βραβείο στον Παρθένη για το συγκεκριμένο έργο, μια απόφαση που άλλαξε όμως μετά από παρασκηνακές παρεμβάσεις. Ενδιαφέρον πάντως έχει ότι στην ίδια έκθεση θα εκτεθεί το έργο του Γ. Τσαρούχη «*Ο Ε. Σπαθάρης ως άγγελος στην αποθέωση του Αθανασίου Διάκου*», εμπνευσμένο από την εμφάνισή του Ευγένιου στο τέλος της παράστασης του πατέρα του, «*Αθανάσιος Διάκος*» για να πάρει το σώμα του ήρωα.¹⁰⁰

Στη σύνθεση του Φώτη Κόντογλου που απόκειται στο Δημαρχείο Αθηνών («*Διάκος, Κολοκοτρώνης, Καραϊσκάκης, Μιαούλης*», 1936-1939) θα μπορούσε να αναζητήσει κανείς πολλά από τα βυζαντινά στοιχεία της τεχνοτροπίας του σε όλες τις παραπάνω μορφές του.²¹ Ωστόσο, μόνο η μορφή του Διάκου έχει τόσο πολύ απομακρυνθεί από την καθιερωμένη εικόνα της, ώστε να μην είναι αναγνωρίσιμη χωρίς τον υποτιτλισμό του καλλιτέχνη. Ο Κόντογλου κατά την απόδοση του ήρωα, θα την προσαρμόσει την παγιωμένη φυσιογνωμία του Χριστού. «*Συγκεκριμένα, στη διακόσμηση του Δημαρχείου, ο φουστανελάς Ιησούς εικονογραφεί την ανύψωση του αγωνιστή της ελληνικής επανάστασης στη χορεία των ουράνιων μαρτύρων, δημιουργώντας το θρησκευτικό πάρισσο της ιστορικής εποποιίας*».¹⁰¹ Ο Διάκος είναι ένας Χριστός με κίνηση αρχάγγελου. Έναν ίδιο Διάκο θα απεικονίσει στη «*Σύλληψη του Διάκου*» (σχέδιο, Σύλλογή Πέτρου Βαμπούλη), όπου όμως εκτός των δύο τουρκαλβανών που απαντούν στη παραδοσιακή εικονογραφία του θέματος δεξιά και αριστερά του,¹⁰² απεικονίζονται και άλλοι όπισθεν αυτών, σε μία απομίμηση της σύλληψης του Χριστού στο όρος των Ελαιών. Σύμφωνα με την θυγατέρα του Παρθένη, πρόκειται για μία σπουδή

Κωνσταντίνος Παρθένης, *Αποδέωση του Αθανασίου Διάκου* (πριν το 1933), λάδι σε καμβά, Εθνική Πινακοθήκη, φωτογραφία Θ. Κυμπάρη.

του καλλιτέχνη φιλοτεχνημένη στα τέλη της δεκαετίας του 1950 για ένα μνημείο στην Αλαμάνα.¹⁰³

Την ίδια εποχή και συγκεκριμένα το 1933, η «Ένωση των εν Αττική Λακεδαιμονίων» ζήτησε με επιστολή της στο δήμαρχο Λαμιέων Γ.Α. Πλατή να αναγείρει μνημείο στις Θερμοπύλες. Με αφορμή αυτή την πρόταση ο καθηγητής του γυμνασίου Θ. Λάσκαρης θα δημοσιεύσει ένα κείμενο με τίτλο «Θερμοπύλαι-Λεωνίδας» σε συνέχειες στην εφημερίδα *Επαρχία* και θα προτείνει ως καταλληλότερο τόπο για την ανέγερσή του τον λόφο του Κολωνού.¹⁰⁴ Τον Λάσκαρη θα απαντήσουμε ξανά στο λόγο του Άρη Βελουχιώτη όταν αναφέρεται στον Διάκο. Τελικά προκρίθηκε η κατασκευή ενός ανδριάντα από τον γλύπτη Β. Φαληρέα με δαπάνη κάποιου ομογενή Δουσμάνη, ο οποίος θα στηνόταν στη Σπάρτη. Το εγχείρημα αυτό δεν προχώρησε λόγω του Πολέμου. Την συνέχεια του εγχειρήματος θα την δούμε μετά τον Εμφύλιο.

Κατοχή-Επταετία: Η ιδεολογική διαφοροποίηση

Στη διάρκεια της Αντίστασης το δίπολο Αλαμάνα-Θερμοπύλες αντικαθίσταται στα ελαστικά τραγούδια από το δίπολο Αλαμάνα-Γοργοπόταμος: «*Ο Γοργοπόταμος στην Αλαμάνα στέλνει περήφανο χαιρετισμό*» (Στ' άρματα) και «*πυρ στην Αλαμάνα και φωτιά στον Γοργοπόταμο*» (Ήρωες).¹⁰⁵ Ακόμη και στον «λόγο της Λαμίας» του Άρη Βελουχιώτη στην Πλατεία Ελευθερίας (29 Οκτωβρίου 1944), η αναφορά στις Θερμοπύλες και τους 300 γίνεται μόνο και μόνο για να τονιστεί η προδοσία («μαγάρισαν τις Θερμοπύλες») όσων συνθηκολόγησαν (κυβέρνηση Τσολάκογλου και συλλήβδην οι επόμενες κατοχικές κυβερνήσεις) και άφησαν τους Συμμάχους να αμυνθούν μόνοι τους στις 24-25 Απριλίου 1941. Γενικά η αναφορά στην Ελληνική Επανάσταση καταλαμβάνει το 1/3 του λόγου, αντίθετα με την αναφορά στη αρχαιότητα που περιορίζεται σε μία παράγραφο. Ωστόσο, η αναφορά στο τραγούδι που δίδασκε ο παλαιός καθηγητής του Θ. Λάσκαρης, «Σας ευλογεί του Διάκου μας το τιμημένο χέρι», δεν περιέχεται σε αυτή την αναφορά, παρά για να υποστηρίξει ότι εκτός από την 25η Μαρτίου πρέπει να καθιερωθεί και η 27 Σεπτεμβρίου (ημερομηνία ίδρυσης του ΕΑΜ) ως εθνική εορτή.¹⁰⁶

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής ο εορτασμός της 25ης Μαρτίου είναι τριπλός: στο Βουνό, στην κατεχόμενη Ελλάδα και στη Μέση Ανατολή. Αν παρακάμψουμε την τρίτη περίπτωση που είναι στην ουσία μια στρατιωτική γιορτή, στις άλλες δύο περιπτώσεις οι διαφορές είναι σαφείς. Στην κατεχόμενη Αθήνα ο εορτασμός παραμένει σε επίπεδο κυβερνητικό χωρίς παλλαϊκή συμμετοχή, καθώς μάλιστα διοργανώνονται διαδηλώσεις κατά των δυνάμεων κατοχής και των συνεργατών τους. Στο πλαίσιο της κυβερνητικής τακτικής ανήκει και η ανάρτηση στα σχολεία κάδρων με τα πορτραίτα αγωνιστών του '21, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει αυτό του Διάκου. Το ειρωνικό αυτής της πρακτικής είναι ότι αυτά τα πορτραίτα αναπαράγονται από τους Σεμερτζίδη, Μεγαλίδη, Γιολδάση, Λυδάκη, Φέρτη, Δήμο, στο σχολείο των Κορυσχάδων στις ομιλίες των μελών του Εθνικού Συμβουλίου της Κυβέρνησης του Βουνού κάτω από τον τίτλο 1821-1944.¹⁰⁷ Την ίδια εποχή ο γερμανικός στρατός, μεταμφιεσμένος ανάλογα, διοργανώνει στις Θερμοπύλες αναπαράσταση της μάχης.¹⁰⁸ Στο Βουνό η ταύτιση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ με τους αγωνιστές του '21 είναι απόλυτη.¹⁰⁹ Αντίθετα, η σύνδεση με την αρχαιότητα απουσιάζει από τον λόγο των κομματικών εκπροσώπων της Αριστεράς—όχι όμως και της διανόησης.¹¹⁰

Την ιδεολογική χροιά που υποκρύπτει η συσχέτιση των δύο ηρώων μπορεί κανείς να εντοπίσει μετεμφυλιακά στις σχολικές παραστάσεις, όπως και σε εκείνες του Καραγκιόζη. Στο έργο του Γιάννη Αλκαίου *Αθανάσιος Διάκος, ο ήρωας της Αλαμάνας* (1956) ο ήρωας εμψυχώνει τα παλικάρια του λέγοντας ότι πρέπει να αντιμετωπίζουν τις ορδές του εχθρού στο στενό κοντά στις Θερμοπύλες και να επαναλάβουν την παλληκαριά, τον ηρωισμό και τη θυσία του Λεωνίδα, πριν από 2000 χρόνια, ενώ προσθέτει: «*Ο Ομέρ Βρυώνης πρέπει να χτυπηθεί εδώ. Και θα χτυπηθεί. Και θα μάθει μια και καλή ότι η Ελλάδα έχει στρατό. Δεν είναι μόνο άτακτοι αρματωλοί που κρύβονται στα λαγκάδια και στα βουνά. Μα θα μάθω πως εδώ υπάρχει ταχτικός στρατός τώρα πια, π' αγωνίζεται όχι για να φυλάει τα λημέρια του, μα και τις πολιτείες, τους κάμπους, την Ελλάδα ολόκληρη*».¹¹¹ Η μετατροπή του μπουλουκιού του Διάκου σε τακτικό στρατό που φυλάει τις «πολιτείες, τους κάμπους, ολόκληρη την Ελλάδα» σε αντιδιαστολή με τους άτακτους «αρματωλούς που κρύβονται στα λαγκάδια και τα βουνά» είναι μία σαφής μεταφορά στα γεγονότα της προηγούμενης δεκαετίας.

Αντίθετα, στην παράσταση Θεάτρου Σκιών του αριστερών πεποιθήσεων

Γιάνναρου στα τέλη της δεκαετίας του '50, το πρωτοπαλικάρο και ο Καραγκιόζης προτρέπουν τον ήρωα πάνω στη γέφυρα της Αλαμάνας να φύγει να γλιτώσει, αφού η μάχη έχει κριθεί, αλλά εκείνος αγέρωχος απαντά: «Δεν φεύγω, ωρέ! Θα μείνω να θυσιάσω, όπως έκανε ο Λεωνίδας, εδώ, δίπλα στις Θερμοπύλες», για να του απαντήσει ο Καραγκιόζης «Φύγε, καπετάνιο, γιατί αν ήξερε ο Λεωνίδας ότι σήμερα θα μας κυβερνούσε ο..., δεν ξέρω τι θα έκανε». ¹¹²

Παρά τον όλο και σφικτότερο εναγκαλισμό του Διάκου με τον Λεωνίδα στο άμισό του αιώνα, ο δεύτερος παρέμενε χωρίς μνημείο στην περιοχή δράσης του και σύνδεσής του με την Επανάσταση. Το κενό αυτό θα καλυφθεί από το πατριωτικό συναίσθημα των ομογενών με την ανέγερση του μνημείου του στις Θερμοπύλες στα μέσα της πρώτης μετα-εμφυλιακής δεκαετίας.

Η πρωτοβουλία για τον ανδριάντα, όπως προαναφέρθηκε, είχε ξεκινήσει στην δεκαετία του '30, αλλά δεν προχώρησε λόγω του Πολέμου. Συνεχίστηκε το 1951 με πρωτοβουλία του Χάρρυ Μπούρα προέδρου των ΑΧΕΠΑΝΣ, ο οποίος συγκέντρωσε το ποσό της δαπάνης από 300 ομογενείς Λακωνικής καταγωγής που έλαβαν τον τίτλο «Ιππότες του Τάγματος των Θερμοπυλών». Ωστόσο, μετά από αντιδράσεις του μητροπολίτη Λακωνίας για την γυμνότητα των μορφών, το μνημείο τελικά δεν στήθηκε στη Σπάρτη, αλλά στις Θερμοπύλες. ¹¹³ Στη Σπάρτη αντίθετα στήθηκε ένα άγαλμα του Λυκούργου στη σημερινή πλατεία Ευαγγελιστρίας. Οι ΑΧΕΠΑΝΣ έφτασαν με το υπερωκεάνιο «Φρειδερίκη» και ακολούθησε τριήμερος εορτασμός με δεξιώσεις από τον Δήμο Αθηναίων, την Αμερικάνικη Πρεσβεία και τις τράπεζες, δόθηκε συναυλία στο Ηρώδειο με το έργο του Λ. Ρόμπερτσον *Συμφωνία των Θερμοπυλών* και παραδοσιακούς χορούς του Λυκείου Ελληνίδων. Τα αποκαλυπτήρια του μνημείου έγιναν στις 30 Ιουνίου 1955 παρουσία της βασιλικής οικογένειας. Λόγους εκφώνησαν ο Χάρρυ Μπούρας, ο ανασκαφέας των Θερμοπύλων Σπ. Μαρινάτος, ο δήμαρχος Σπάρτης Βενιζ. Ζερβέας και ο δήμαρχος Λαμίας Ι. Παπασιόπουλος. Ο Δήμαρχος δεξιώθηκε τους επισήμους, έχρισε επίτιμο δημότη της Λαμίας τον Χ. Μπούρα και ακολούθησαν αθλοπαιδιές, επίδειξη Ζίου-Ζίτσου στο γυμναστήριο της πόλης και λαμπαδηδρομίες. ¹¹⁴ Έναν χρόνο αργότερα ο Παπασιόπουλος θα αποκαλύψει στην ομώνυμη πλατεία την προτομή του Σπύρου Ματσούκα, που «διακόνευε» για να στηθεί ο ανδριάντας του Διάκου.

Το γενικότερο πλαίσιο της ανέγερσής του (όπως και άλλων την ίδια περίοδο

στη Δ. Ευρώπη) σχετίζεται με την προσπάθεια ενσωμάτωσης της κλασικής αρχαιότητας και γενικά της ευρωπαϊκής ιστορίας στην Αμερικάνικη μεταπολεμική κουλτούρα. Το ειδικότερο πλαίσιο είναι η οικειοποίηση του μιλιταριστικού προτύπου που συνοδεύει τον «μύθο» της Σπάρτης, η εφαρμογή του Σχεδίου Μάρσαλ στην μετα-εμφυλιακή Ελλάδα και η ένταξη της χώρας στο ΝΑΤΟ. Ως καλλιτεχνικά όρια αυτού δεύτερου πλαισίου θα μπορούσαν να θεωρηθούν το ντοκιμαντέρ *Νίκη των Θερμοπυλών* (1950) του David Kurland που χρηματοδοτήθηκε από το Σχέδιο¹¹⁵ και αφορούσε την δημιουργία των ορυζώνων της Ανθήλης (ενός μικρού χωριού κοντά στις Θερμοπύλες) και η ταινία *Οι 300 Σπαρτιάτες ή Λέων της Σπάρτης* (1962) του Rudolph Maté, μία παραγωγή της 20th Century Fox του Σπύρου Σκούρα, στενού φίλου του Μπούρα.¹¹⁶

Δεν είναι τυχαίο ότι στο τέλος αυτής της δεκαετίας και στην δεκαετία του '60 θα γραφτούν δύο θεατρικά έργα με τίτλο *Αλαμάννα, οι Θερμοπύλες του 21*. Σ' αυτά συνοψίζεται η αδιάσπαστη συνέχεια του Έθνους. Στο έργο του Δ. Χατζηαμάλου (1957) έχουμε μία μεταγραφή της μάχης των Θερμοπυλών σε εκείνη της Αλαμάννας και την σύνδεση του Διάκου όχι μόνο με τον Λεωνίδα αλλά και με τον Μεγαλέξανδρο.¹¹⁷

Η σκηνή με τον Ομέρ Βρυώνη στη Λαμία να ζητά την γνώμη του Τάσου, του γραμματικού του πριν την μάχη της Αλαμάννας, είναι μεταγραφή της σκηνής του Ξέρξη με τον Δημάρατο. Το «λιοντάρι»=Διάκος που θα πληγωθεί και θα πιαστεί αιχμάλωτο, όπως διάβασε η τσιγγάνα στον καφέ του Βρυώνη, είναι το λιοντάρι που είδε στο όνειρό του ο Φίλιππος Β' ότι θα γεννήσει η Ολυμπιάδα. Η τσιγγάνα (βλέπε τους αθίγγανους και την σχέση τους με το κενοτάφιο του Διάκου) προτρέπει τον πασά να το σκοτώσει για να μη συνεχίσει να κινδυνεύει απ' αυτό: «Πασά μου, μέσα σε θολό με αίματα σε βλέπω/νάσαι χωμένος, ποταμό και τρομαγμένος τρέχεις./Κι ένα ξωπίσω σου άγριο σε κυνηγά λιοντάρι./Γυρνάς δεξιά, γυρνάς ζερβά, να δης αν είναι κάποιος/που να σε σώση απ' τα σκληρά του λιονταριού τα νύχια./Μα ολούθε βλέπεις αίματα και σύντροφο κανένα./Ποτάμι απ' το κούτελό σου τρέχει ο ιδρώτας.»

Στο τέλος του έργου εμφανίζονται η Δόξα και δυο αγγελούδια, τα οποία κρατούν τις επιγραφές ΑΛΑΜΑΝΑ και ΘΕΡΜΟΠΥΛΕΣ. Η Δόξα κλείνει την παράσταση με μία παραλλαγή του γνωστού επιγράμματος του Σιμωνίδη:

Η ΑΛΑΜΑΝΑ, όλο φως και Δόξα φορτωμένη

στην Ιστορία της Φυλής δίπλα στις ΘΕΡΜΟΠΥΛΕΣ,
 σ' όποιο περνά τα μέρη αυτά θε να βροντοφωνάζει:
 Ξένη διαβάτη που περνάς, τα βήματά σου κράτα,
 γιατί είν' ο τόπος ιερός. Διαλάλησε στον κόσμο
 πως για την Πίστη του Χριστού, τη Λευτεριά της Χώρας
 ο Διάκος εμαρτύρησε και μένει εδώ θαμμένος,
 της Αλαμάνας ήρωας, καμάρι της Ελλάδας.

Έτσι με τα αγγελούδια και την Πίστη του Χριστού καθαγιάζεται όχι μόνο η Αλαμάνα αλλά και οι Θερμοπύλες, όλη δηλαδή η ιστορία του Έθνους. Από τον Άγιο Διάκο του Κόντογλου, μέσα σε μια γενιά περνάμε στον Άγιο Λεωνίδα του Μεσαίωνα, που ακολουθεί την «προ καιρού» χριστιανική «μοίρα» του Αλέξανδρου.¹¹⁸

Χαρακτηριστικότερο, όμως, είναι το απόσπασμα από το έργο των Κατή και Ζιούνα Αλαμάνα που γράφτηκε μέσα στην Επταετία, όπου σε μια παράγραφο συνωστίζονται η Αλαμάνα, οι Θερμοπύλες και το Έπος του '40:

*ΔΙΑΚΟΣ: [...] Ντροπή μας, ωρέ, να φύγουμε, κιότηδες είμαστε! Τι θα πουν ο Λεωνίδας και τα τριακόσια παλληκάρια του, που εδώ και χιλιάδες χρόνια άφησαν σ' αυτόν τον τόπο τα κόκκαλά τους; Σειρά μας τώρα να φωνάξουμε και μεις στον Ασιάτη ΟΧΙ!*¹¹⁹

Διάκος και Λεωνίδας θα «συναντηθούν» ξανά στις γιορτές για την Πολεμική Εορτή στο Παναθηναϊκό Στάδιο (1970) και στο το 1821 και η Αλήθεια του Γιάννη Σκαρίμπα που θα κυκλοφορήσει τον ίδιο χρόνο με την χουντική επέτειο για τα 150 χρόνια από την Επανάσταση (1971).

Επίλογος

Η σύνδεση του Διάκου με τον Λεωνίδα δεν φαίνεται αρχικά να στηρίζεται σε κάτι περισσότερο από μία απλή γεωγραφική συνάφεια: η Αλαμάνα αντιμετωπίζεται ως ένα μικροτοπωνύμιο των Θερμοπυλών, γι' αυτό και συνήθως προτιμάται το

δεύτερο στην αφήγηση των γεγονότων της 22-23 Απριλίου 1821. Η ασθενής συσχέτιση της πράξης των δύο ανδρών παραμένουν σε επίπεδο ηρωισμού και μόνο, μέχρι το τέλος της βασιλείας του Όθωνα. Από το τέλος όμως της δεκαετίας του 1860 και μέχρι τον Μεσοπόλεμο η συσχέτιση αυτή επαναλαμβάνεται με συγκεκριμένα μοτίβα στην τέχνη (ο Λεωνίδας μιλά στον Διάκο, ανασταίνεται μέσα από τον Διάκο, τον υποδέχεται στον χριστιανικό Κάτω κόσμο) που εγγράφονται στις αντιλήψεις για την αδιάλειπτη συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού. Ο Διάκος συνεχίζει την ηρωική παράδοση των προγόνων του μέσα σε ένα ελληνοχριστιανικό τοπίο (Αθηνά-Άγγελος, Ελλάδα-Παναγία της Γέννησης, σάλπιγγες, μοτίβο Ανάστασης). Ο Λεωνίδας και οι Θερμοπύλες συγκροτούν το υπόβαθρο μέσω του οποίου ο Διάκος και η Αλαμάνια συνδέονται με την αδιάλειπτη ιστορία του Έθνους. Παράλληλα, ο σπαρτιάτης βασιλιάς ξανασυνανά μέσα από τον Διάκο την «χριστιανική» μεσαιωνική εκδοχή του μύθου του και συνδέεται με το πάνθεον των ηρώων της Επανάστασης. Ο Λεωνίδας είναι παρών στην Αλαμάνια και μάχεται τους «Νέους Πέρσες» για την «πίστη την αγία και της πατρίδος την ελευθερία».

Οι δύο μορφές θα μετατραπούν σε υπερτοπικά σύμβολα, με τη διαφορά ότι ο Λεωνίδας θα επικρατήσει στην υπέρ-Ελληνική, δυτικό-Ευρωπαϊκή ιδεολογία, ενώ Διάκος θα περιοριστεί στη ελληνική δημοτική παράδοση.¹²⁰

Ο Διάκος στην Κατοχή θα «ανέβει» στο βουνό, την ίδια ώρα που το σύμβολο του Λεωνίδα διαχειρίζεται ο γερμανικός στρατός κατοχής. Με την απελευθέρωση το δίπολο θα επανεμφανιστεί συμβολικά με την επανέκθεση του πίνακα του Παρθένη το 1948 και θα συνεχιστεί σε όλη την μετεμφυλιακή περίοδο μέσα από τα λαϊκά αφηγήματα και τα θεατρικά έργα που προορίζονται κυρίως για τις σχολικές παραστάσεις.

Η σύνδεση αυτή θα παγιωθεί τα μετέπειτα χρόνια σε τέτοιο βαθμό ώστε ακόμη και οι στίχοι 309-312 του εθνικού ύμνου που αναφέρονται στα Δερβενάκια να ταυτίζονται πλέον στις επετείους με την μάχη της Αλαμάνιας¹²¹.

*Ω τρακόσιοι ! σηκωθείτε
και ξανάλθετε σε μας
τα παιδιά σας θελ' ιδείτε
πόσο μοιάζουνε με σας.*

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- Ευχαριστώ την Εθνική Πινακοθήκη και τον Δήμο Αθηναίων για την παραχώρηση των φωτογραφιών του πίνακα του Κ. Παρθένη και της τοιχογραφίας του Φ. Κόντογλου. Επίσης, ευχαριστώ τον Δ. Τζάκη για τις παρατηρήσεις του.
1. Η μετατροπή του Λεωνίδα ως προτύπου δεν είναι άσχετη με την εικόνα της Σπάρτης στη σύγχρονη σκέψη. Για το θέμα αυτό η πληρέστερη διαπραγμάτευση απαντάται στο St. Hodkinson-I.M. Morris (επιμ.), *Sparta in Modern Thought: Politics, History and Culture*, Classical Press of Wales, Swansea 2012.
 2. Πausanίου, *Ελλάδος Περιήγησις*, 3.14.1 (Εκδοτική Αθηνών 1989, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Ν. Παπαχατζής)
 3. A.J.S. Spawforth, «Symbol of Unity? The Persian Wars Tradition in the Roman Empire», στο S. Hornblower (επιμ.), *Greek Historiography*, Oxford University Press, Oxford 1994, σσ. 233-247· P. Gengler, «Leonidas and the Heroes of Thermopylae», στο H & W. Cavanagh, J. Roy (επιμ.), *Honoring the Dead in the Peloponnese*, University of Nottingham, Nottingham 2010, σσ. 151-161.
 4. Οριγένης, *Κατά Κέλσου*, 2.17· J.G. Cook, *The Interpretation of the New Testament in Greco-Roman Paganism*, Tübingen 2000, Mohr Siebeck, 2000, σσ. 45-46.
 5. Orosius 2.11.9 «prandete, tamquam apud inferos cenaturi», D.J.A. Ross, «Illustrated manuscripts of Orosius», *Scriptorium* 9.1 (1955), σ. 40F2.
 6. *The Anglo-Saxon Version from the Historian Orosius by Alfred the Great*, W. Bowyer and J. Nichols, London 1773, σ. 70· I.M. Morris, «Transmedialising the Past: Leonidas and Xerxes in Classical Greek and Medieval French Memorial Cultures», στο S. Coelsch-Foisner, C. Herzog (επιμ.), *Transmedialisierung*, Winter, Heidelberg 2019, σσ. 113-120.
 7. I.M. Morris, «Transmedialising the Past», *ό.π.*, σσ. 121-129, 137-139.
 8. *Αυτόθι*, σσ. 131-136.
 9. J. Longnon, «The Frankish States in Greece, 1204-1311», στο R. L. Wolff, H. W. Hazard (επιμ.), *A History of the Crusades, II: The Later Crusades, 1189-1311*, Madison, Wisconsin 1969, University of Wisconsin Press, σ. 257· K. Setton, *The Papacy and the Levant, 1204-1571*, American Philosophical Society, Philadelphia 1976, I, σσ. 423-424.
 10. Παχύμερης, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 4,31 (Georgius Pachymeres, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, επιμ. B. G. Niebuhrius, Bonn 1835, I, 328-331).
 11. Γρηγοράς 4.9.6-7 (εκδ. L. Schopen, Bonn 1829, τ. I, 114-116).

12. Sanudo, *Regno di Romania* (εκδ. Ch. Hopf, *Chroniques gréco-romanes*, Berlin 1873, σσ. 120-121)
13. «Πολλοὶ μὲν ἄνθρωποι εἶεν, ὀλίγοι δὲ ἄνδρες». Ηροδότου, *Ιστορίαι* 7.210 (μτφρ. Η. Σπυρόπουλος), εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 1993.
14. P. Cartledge, *Θερμοπύλες: η μάχη που άλλαξε τον κόσμο* (μτφρ. Μ. Παππά), Λιβάνης, Αθήνα 2008, σσ. 259, 271.
15. I. M. Morris, «To Make a New Thermopylae: Hellenism, Greek Liberation, and the Battle of Thermopylae», *Greece & Rome* 47 (2000), σ. 220.
16. *Αυτόθι*, σσ. 211-230.
17. Αικ. Κουμαριανού, *Δημητρείς: Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, Γεωγραφία Νεωτερική*, Ερμής, Αθήνα 1988, σ. 161.
18. Π. Πετράτος, «Η μάχη των Θερμοπυλών σε κείμενα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο: *5ο Συνέδριο Φθιωτικής Ιστορίας*, Δήμος Λαμίας, Λαμία 2013, σσ. 426-431.
19. A. Daskalakis, «The Greek Marseillais of Rhigas Velestinlis», *Balkan Studies* 7 (1966), σσ. 273-296.
20. Θούριος, στίχ. 113 (Ρ. Βελεστινλής, *Τα Επαναστατικά*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα ⁵2005, σ. 65-70).
21. *Αωνύμου του Έλληнос, Ελληνική Νομαρχία, ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, 78-81, 222 (επιμ. Γ. Βαλέτας, Βιβλιοεκδοτική, Αθήνα ³1957). Αξίζει να θυμηθεί κανείς τις δύο ένοπλες ομάδες Μανιατών στα Ορλωφικά που ο Θεόδωρος Ορλώφ ονόμασε «Ανατολικήν και Δυτικήν της Σπάρτης λεγεώνας» και την ειρωνική επιστολή του Βολταίρου προς την Μεγάλη Αικατερίνη όπου αναρωτιέται τι θα απογίνουν αυτές, αν συνομολογήσει την ειρήνη. Αν σκοπός της είναι να αναβιώσει τους αγώνες στα Ίσθμια για να ανακηρύξει (όπως το 196 π.Χ. ο Τ. Κ. Φλαμίνιος) την «δοτή» ανεξαρτησία της Ελλάδας; Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς: ιστορικών δοκίμιοι περί των προς αποτίναξιν του Οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του Ελληνικού Έθνους (1453-1821)*, Αθήνα 1869, σσ. 482, 615 σημ. 1.
22. Δ. Στάθης, «Ο 'Φιλοκτήτης' του Σοφοκλή διασκευασμένος από τον Νικόλαο Πίκοκλο: Η πρώτη παρουσίαση αρχαίας τραγωδίας στο νεοελληνικό θέατρο», *Ερασιστής* 15 (1978-1979), σσ. 269-277.
23. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιο, Ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Β', Αθήνα 1859, σσ. 79-82.
24. Θ. Κουτσογιάννης, «'Η Οικουμένη σε σμίκρυνση'. Αρχαιολάτρες, Ρομαντικοί και Φιλέλληνες για την Ελλάδα της Επανάστασης», στο Μ. Λαγογιάννη-Γεωργα-

- καράκου, Θ Κουτσογιάννης (επιμ.), *Δι' αυτά πολεμήσαμεν. Αρχαιότητες και Επανάσταση*, ΤΑΠΑ, Αθήνα 2019, σσ. 170, 404-405, αρ. 28.
25. P. Cartledge, *Οι Σπαρτιάτες* (μτφρ. Α. Φιλιππάτος), Λιβάνης, Αθήνα 2004, σσ. 342-343.
26. P. Cartledge, *Θερμοπύλες, ό.π.*, σσ. 276-278· Θ. Κουτσογιάννης, «Η Οικουμένη σε σμίκρυνση», *ό.π.*, 177-178, 410, εικ. 11, αρ. 31.
27. N. Athanassoglou, «Under the Sign of Leonidas: The Political and Ideological Fortune of David's Leonidas at Thermopylae under the Restoration», *The Art Bulletin* 63 (1981), σσ. 633-649.
28. Η πρώτη αναφορά στον Διάκο υπάρχει στο ποίημα «Άσμα της περιφήμου συμμαχίας των ενδόξων Αλβανών, μετά των ηρώων Ελλήνων Ηπείρου» που δημοσιεύθηκε στην χειρόγραφη εφημερίδα *Αιτωλική* (10.9.1821) που εξέδιδε ο Ν. Λουριώτης στο Μεσολόγγι.
29. Αξίζει να προσέξει κανείς ότι και άλλοι οπλαρχηγοί όπως ο Ανδρούτσος (E. Yémeniz, *Scènes et récits de guerres de l'indépendance Grèce*, M. Lévy frères, Paris 1859 σ. 72) και ο Νικηταράς (Π. Τσοπανάκος, *Άσματα πολεμιστήρια του υπέρ της ανεξαρτησίας της Ελλάδος αγώνος*, Αθήνα 1838, αρ. 13) παρομοιάστηκαν με τον Λεωνίδα, χωρίς ωστόσο ο χαρακτηρισμός αυτός να επικρατήσει. Η παρομοίωση των αγωνιστών της επανάστασης με αρχαίους ήρωες ήταν κάτι σύνηθες κατά τον 19ο αι.: Καραϊσκάκης = Αχιλλέας της Ρωμιοσύνης κατά τον Κ. Παλαμά (Δ. Τζάκης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, Ιστορική Βιβλιοθήκη: Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας, εφημ. *Τα Νέα*, Αθήνα 2009, σ. 108).
30. Ο Κ. Καπράλος αναφέρει ότι οι κάτοικοί του σφαγιάστηκαν από τους Τούρκους κατά την Επανάσταση (Το γεφύρι της Αλαμάνας, εφημ. *Εβδομάς*, 5.8.1899). Σε συμβόλαιο, πάντως, που φυλάσσεται στα ΓΑΚ Λαμίας φαίνεται ότι ο οικισμός υπήρχε στα μέσα του 19ου.
31. Ι. Ζαμπέλιος, *Διάκος. Τραγωδία Δεκάτη*, Αθήνα 1845, σ. 22.
32. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επαναστάσεως των Ελλήνων, 1821-1833*, Σημειώσεις, σχόλια Γ. Βλαχογιάννη, τ. Α', Αθήνα 1940, σ. 143.
33. Φρ. Πουκεβίλ, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως: ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος*, μτφρ. Ξ. Ζύγουρα, τ. Β', Αθήνα 1890, σ. 294.
34. Σ. Δημητρακόπουλος, «Η απήχηση της θυσίας του Αθανασίου Διακού σε εφημερίδες της τεσσαρακονταετίας 1821-1861», στο *Ο Εθνομάρτυρας Αθανάσιος Διακός, ό.π.*, σ. 170, σημ. 28.
35. Αχ. Παράσχος, Ο ασπασμός της ΚΕ' Μαρτίου, εφημ. *Ελπίς*, 4.4.1856.

36. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α', Αθήνα 1857, σ. 228. Αυτούσια την φράση επαναλαμβάνει ο Ι. Βορτσέλας, *Φθιώτις*, Αθήνα 1907, σ. 406.
37. Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, σσ. 196-197.
38. Σπ. Φόρτης, *Βιογραφία Αθανασίου Διακού*, Αθήνα 1874.
39. Ζαμπέλιος, *Διάκος, ό.π.*, Πράξη Τέταρτη, Σκηνή Πρώτη (σ. 64). Έναν αιώνα αργότερα ο Τάκης Λάμπας στο θεατρικό του έργο «Ο Διάκος στην Αλαμάνα» (1954), βάζει τον ήρωα να γνωρίζει για τον Λεωνίδα από ένα βιβλίο που διάβασε στο μοναστήρι του Ιωάννη του Προδρόμου στην Αρτοτινά. Γενικά η γνώση του ηρωικού παρελθόντος της περιοχής από τον Διάκο είναι κοινός τόπος στα λαϊκά αναγνώσματα.
40. Ζαμπέλιος, *Διάκος, ό.π.*, Πράξη Πρώτη, Σκηνή Δεύτερη (σ. 32). Έχει ενδιαφέρον ότι, σύμφωνα με τον Φωτάκο, τον ίδιο Απρίλιο ο Κολοκοτρώνης μαζεύει τα κομμάτια των διαμελισμένων συμπολεμιστών του μετά την πρώτη μάχη στο Βάλτετσι (24 Απριλίου 1821), τα φυλάει και λέει στους γύρω του ότι είναι μάρτυρες και θα πάνε στον παράδεισο, Φ. Χρυσανθακόπουλος, *Απομνημονεύματα περί της ελληνικής επανάστασεως*, Αθήνα 1858, σ. 47.
41. Ζαμπέλιος, *Διάκος, ό.π.*, Πράξη Τέταρτη, Σκηνή Έκτη (σ. 69-70). Σοφία ήταν το όνομα της αδερφής του Διακού.
42. Εφημ. *Αθηνά*, 25.8.1834.
43. Σ. Δημητρακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 169, σημ. 20, 177, 179. Γενικά για την καθιέρωση της επετείου της 25ης Μαρτίου, Χρ. Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το έθνος: Εθνικές Επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», στο *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιανουλόπουλο*, Ασίνη, Αθήνα 2012, σσ. 181-210.
44. Εφημ. *Αθηνά*, 24.4.1835.
45. Δ.Σ. 100/16.8.1843. Εφημ. *Αθηνά*, 12.9.1843· Σ. Δημητρακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 182-183.
46. Συνεδρίαση 9.1.1858. Εφημ. *Φάρος της Όθρυος*, 15.2.1858.
47. Κ. Γαλλής, «Η Λαμία ευγνωμονούσα: Το χρονικό της ανεγέρσεως του ανδριάντος του Αθανασίου Διακού και των άλλων μνημείων του», στο *4ο Συνέδριο Φθιωτικής Ιστορίας*, Δήμος Λαμίας, Λαμία 2010, σσ. 101-102. Το ενδιαφέρον του προφανώς προκλήθηκε από την βράβευση τον ίδιο χρόνο του προπλάσματος του Λεωνίδα Δρόση στην Παγκόσμια έκθεση των Παρισίων, αλλά και από την δημοσίευση του *Αθανάση Διακού* από τον Α. Βαλαωρίτη.
48. Κ. Σάντας, *Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης. Μονογραφία* (μτφρ. Μ. Τουλγαρίδου),

- Fagotto, Αθήνα 2012, σσ. 163-167.
49. Πρβ. Κ. Παλαμάς, *Άπαντα*, Αθήνα 1962-1969, τ. 5ος, σσ. 70-89, ιδιαίτ. 81 (= «Αριστοτέλης Βαλαωρίτης», περ. *Εστία*, 23 και 30 Ιουλίου 1889).
50. Γ. Κρέμος, *Ανάλεκτα εκδιδόμενα επιστασία του επί των βιβλίων τμήματος της Κεντρικής Επιτροπής υπέρ του τω ηρώι Αθανασίω Διάκω κενοταφίου, Τεύχος πρώτον, Εν ω ανέκδοτος βίος Κατσώνη και περίληψις του εις Α. Διάκον υπό Γ. Κρέμου εκφωνηθέντος λόγου*, Αθήνα 1876, σ. 67.
51. Γ. Κρέμος, *Προέκθεσις των κατά τον ανδριάντα του Αθανασίου Διακού*, Αθήνα 1891. Βέβαια ο Κρέμος δεν αναφέρει τίποτα περί αιτήματος των κατοίκων, αλλά «διά πολλούς λόγους» (σ. 8). Για το «αίτημα» βλ. Κ. Γαλλής, *ό.π.*, σ. 105.
52. Η. Μυκονιάτης, «Οι ανδριάντες του Ρήγα και του Γρηγορίου Ε΄ στα προπύλαια του Πανεπιστημίου της Αθήνας και το πρώτο κοινό τους», *Ελληνικά* 35 (1984), σσ. 355-370· Χ. Εξερτζόγλου, «Πολιτικές τελετουργίες στην νεότερη Ελλάδα. Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε΄ και η πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης», *Μνήμων* 23 (2001), σσ. 153-182.
53. Κ. Παπαχρήστου, «Η γέφυρα της Αλαμάνας», *Φθιωτικά Χρονικά* 31 (2010), σσ. 61-88. Ενδιαφέρον έχει ότι ο κυρ. Θανάσης, ιδιοκτήτης του μικρού πανδοχείου όπου οχυρώθηκε ο Καλύβας με τον Μπακογιάννη, δεν ήξερε στα 1899 καλά-καλά που έπιασαν τον Διάκο (Κ. Δ. Καπράλος, *Το γεφύρι της Αλαμάνας*, εφημ. *Εβδομάς*, 5.8.1899).
54. Το ίδιο έτος στήθηκε και η προτομή του Ανδρούτσου στο Χάνι της Γραβιάς. Η σχέση των δύο ηρώων ξεκινά ήδη από την επομένη του μαρτυρίου, αφού σύμφωνα με την δημοτική ποίηση ο Διάκος λέει στους Τούρκους ότι θα τον εκδικηθεί ο Οδυσσεάς «ας είν' καλά ο Οδυσσεύς και ο καπετάν Νικήτας» («του Διακού», στίχ. 45, Ν. Γ. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, Αθήνα 1914, αρ. 11, σχολ. στον στίχ. 45). Ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον έχει το τηλεγράφημα από την Άμφισσα που δημοσίευσαν οι εφημερίδες *Ακρόπολις* (27.1.1888) και *Πρωΐα* (28.1.1888) ότι κατά τους καθαρισμούς στο χάνι βρέθηκε το τάφος του Χαλιλ Μπέη (μπέη της Λαμίας) που απαίτησε τον μαρτυρικό θάνατο του Διακού και σκοτώθηκε στο Χάνι. Η ταύτιση έγινε από το επιτύμβιο που ήταν γραμμένο... στα ελληνικά (sic). Τον μπαϊρακτάρη που εκτέλεσε το μαρτύριο («έψησεν») συνέλαβε και σκότωσε στο Μεσολόγγι ο Κανέλλος Δεληγιάννη τον Ιανουάριο του 1823 σύμφωνα με τον ίδιο. Σ. Δημητρακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 172-173.
55. Κ. Γαλλής, *ό.π.*, σ. 108.
56. *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης Β΄: Ποιήματα και Πεζά* (επιλογή και φιλ. επιμ. Γ. Σαβ-

- βίδης, Ε. Τσαντσάνογλου), Ίκαρος, Αθήνα 1981, σ. 414· Ν. Καλοσπύρος, «Ο Αθανάσιος Διάκος ως αφθαρτισμένο βίωμα στην ποιητική δημιουργία του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη», στο *Ο Εθνομάρτυρας Αθανάσιος Διάκος*, ό.π., σσ. 85-116
57. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο Κοντουσόπουλος (εφ. *Αθήναι*, 22.4.1903) αναφέρει στοιχεία για το μαρτύριο χωρίς να είναι παρών.
58. Γ. Κρέμος, *Νεώτατη Γενική Ιστορία, ως τέταρτος τόμος, συμπληρωματικός της Γενικής Ιστορίας του Α. Πολυζωίδου*, Σ.Κ. Βλαστός, Αθήνα 1890, σσ. 786, 788· Τ. Λάμπας, *Θανάσης Διάκος*, Μ. Πεχλιβανίδης, Αθήνα 2^η1968, σσ. 105, 122, 127-128, 131, 124, 132. Η νεκρολογία για τον Φίλωνα Αλεξίου, εφημ. *Φωνή Λαού*, 10.4.1882. Ενδιαφέρον έχει ότι λόγω μιας αναφοράς στην εφημερίδα *Αλήθεια* (5 Ιουνίου 1876), ο ανεπιός του Κώστας Κούστας του Ιωάννη αναφέρεται στη βιβλιογραφία και στα ιστολόγια πως υποχρεώθηκε από τον Χαλίλ μπέη να παραστεί στο μαρτύριο (για να τον βλέπει και να βασανίζεται ο Διάκος), ενώ το 1876 που μετονομάστηκε σε Κώστας Διάκος από τον Κρέμο ήταν μόλις 14 χρονών. Πρβ. Τ. Λάμπας, *Θανάσης Διάκος*, ό.π., σσ. 16-17.
59. Ε. Χριστόπουλος, «Το πραγματικό τέλος του Αθανασίου Διάκου. Όσα μας έκρυβαν τόσα χρόνια» (lefteria.blogspot.com) (επίσκεψη 25/1/2021) (αναδημοσίευση κειμένου του Τ. Ευθυμίου, στη ανενεργή πλέον ιστοσελίδα *Λαμιακή Φωνή*).
60. Τ. Λάμπας, *Θανάσης Διάκος*, ό.π., σ. 132· Π. Φάκλαρης, «Μια μαρτυρία για τον ενταφιασμό του Αθαν. Διάκου», *Φθιωτικά Χρονικά* 8 (1987), σσ. 85-88· Δ. Νάτσιος, «Πού έχει ταφεί ο Αθανάσιος Διάκος. (1788-1821) (;)», *Φθιωτικά Χρονικά* 38 (2017), σσ. 7-12· Δ. Γόνης, «Η θανάτωση – μαρτύριο του Αθανασίου Διάκου και οι τρόποι θανατώσεως των Νεομαρτύρων», στο *Ο Εθνομάρτυρας Αθανάσιος Διάκος*, ό.π., σσ. 29-31· Λ. Βλαδίμηρος, «Ο τρόπος θανατώσεως του ήρωα Αθανασίου Διάκου, Ιατροϊστορική μελέτη», στο *Ο Εθνομάρτυρας Αθανάσιος Διάκος*, ό.π., σσ. 61-65.
61. Τ. Λάμπας, *Θανάσης Διάκος*, ό.π., σ. 121· Γ. Κρέμος, *Νεώτατη Γενική Ιστορία*, ό.π., σ. 787.
62. Τ. Λάμπας, *Θανάσης Διάκος*, ό.π., σσ. 20-21.
63. Γ. Κρέμος, *Νεώτατη Γενική Ιστορία*, ό.π., σ. 787.
64. Γ. Κρέμος, *Νεώτατη Γενική Ιστορία*, ό.π., σσ. 787-788· Τ. Λάμπας, *Θανάσης Διάκος*, ό.π., σσ. 130-131.
65. Α. Ρούσκας, «Προσκυνηματική επίσκεψη σε μνημεία του Αθανασίου Διάκου στους νομούς Βοιωτίας – Φθιώτιδας – Φωκίδας», στο *Ο Εθνομάρτυρας Αθανάσιος Διάκος*, ό.π., σσ. 204-205.
66. Η λαϊκή παράδοση θέλει τους «γύφτους» να κατασκεύασαν τα καρφιά του

- Χριστού. Ο Βαλαωρίτης (*Αθανάσης Διάκος*, Άσμα 6ο) «βάζει» γύφτους να εκτελέσουν το μαρτύριο του Διάκου. Βλ. και τις ρατσιστικές αναφορές στα προλεγόμενα, Α. Valaoritis, *Athanase Diakos*, Ernest Leroux, Paris 1886, σσ. Lxiv-Lxvii. Το ίδιο και στον «Κατσαντώνη». Α. Ν. Γκότοβος, *Οι γύφτοι στη Νεοελληνική Λογοτεχνία*, Παν/μιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2004, σσ. 21-24. Η λογοτεχνική αυτή επινόηση δεν επικράτησε, αν και σε ανάρτηση στο διαδίκτυο, ο Φίλων Αλεξίου που κατασκεύασε το σουβλί αναφέρεται κι αυτός ως γύφτος.
67. Βαλαωρίτης, *ό.π.*, *Αθανάσης Διάκος*, Άσμα 1ο, στίχ. 20-68.
68. *Ποικίλη Στοά ΙΔ'* (1899), σ. 304. Ο Στ. Λυδάκης στο *Λεξικό των Ελλήνων ζωγράφων και χαρακτών (16ος-20ος αιώνας)*, Μέλισσα, Αθήνα 1976 (σ. 458) αναφέρει ως πιθανό έτος δημιουργίας του από τον Φιλάδελφέα το 1896. Ε. Παπασπύρου-Καραδημητρίου, *Ο Θανάσης Διάκος στην τέχνη*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία, Αθήνα 1986, σ. 123.
69. Τ. Λάμπας, *Ο Διάκος στην Αλαμάνα*, Ν. Αλικιώτης, Αθήνα 1954, Εικόνα Α' Γ. Αλκαίος, *Αθανάσιος Διάκος. Ο ήρωας της Αλαμάνας*, χ.τ., 1956· Θ. Καραγιάννης, «Ο Θανάσης Διάκος και η μάχη της Αλαμάνας στο Σχολικό μας Θέατρο», (www.atexnos.gr) (27 Μαΐου, 6, 11 & 19 Ιουνίου 2018) (επίσκεψη 27.1.2021).
70. J. Murray, «'Christ, our Leonidas': Dracontius' Reception of the Battle of Thermopylae», *Greece & Rome* 63 (2016), σσ. 106-115.
71. I. M. Morris, «To Make a New Thermopylae», *ό.π.*, σ. 229, σημ. 27.
72. J. Murray, «'Christ, our Leonidas'», *ό.π.*, σ. 115.
73. Για μία πλήρη παρουσίαση του θέματος, Κ. Γαλλής, *ό.π.*
74. Θ. Χρήστου, *Γεώργιος Π. Κρέμος (1839-1926): Ένας κορυφαίος Αραχωβίτης ιστορικός*, Δήμος Αράχωβας, Αθήνα 2005, σσ. 56-57.
75. Θ. Χρήστου, *ό.π.*, σσ. 60-62.
76. Εφημ. *Το Άστυ*, 14.06.1897 και 15.06.1897.
77. Α. Σκιάς, Αρχαίοι τάφοι εν Θερμοπύλαις, *Παρνασσός* 1898, σσ. 1-6· Π. Καστριώτης, «Ανασκαφικά έρευνα εν Θερμοπύλαις», *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας* 1899, σσ. 76-97.
78. Κ. Παλαμάς, *Άπαντα*, *ό.π.*, τ. 15ος, σσ. 462-465 (= «Οι Τριακόσιοι», εφημ. *Ακρόπολις Εσπερινή*, 18.6.1897).
79. Ο Κρέμος, κατεξοχήν ρομαντικός ιστοριογράφος κατά τον Κ. Θ. Δημαρά, αναζητά εκτός από τις πηγές και τα υλικά τεκμήρια της Ιστορίας. Στο έργο του ο αρχαίος κόσμος καταλαμβάνει ίσο μέρος με εκείνο των νεότερων χρόνων, χωρίς φυσικά να παραλείπει και το Βυζάντιο. Ως υφηγητής στο Πανεπιστήμιο δίδασκε

- «Μεγάλη Ελληνική Επανάσταση» και «Αρχαία ελληνική ιστορία κατά τας πηγάς», βλ. Β. Δ. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2006, σσ. 224-226. Για την εργογραφία του, Θ. Χρήστου, *ό.π.*, ιδιαιτ. σσ. 261-277.
80. Θ. Χρήστου, *ό.π.*, σσ. 88-89.
81. Εφημ. *Νεολόγος Κων/λεως*, 10.1.1900, σ. 2.
82. Θ. Χρήστου, *ό.π.*
83. Κ. Γαλλής, *ό.π.*, σσ. 109-110. Το αίτημα για αγιοποίησή του φέρεται να απέρριψε η Διαρκής Ιερά Σύνοδος το 2003. Δεν είναι τυχαίο ότι η πρώτη ανακοίνωση και το πρώτο κείμενο των πρακτικών της ημερίδας για τον Αθανάσιο Διάκο που διοργάνωσε η Ιερά μητρόπολη Φθιώτιδας το 2017 είναι του π. Γεωργίου Μεταλληνού και αναφέρεται ακριβώς σε αυτό το θέμα, Γ. Μεταλληνός, «Νεομάρτυρες και Εθνομάρτυρες», στο *Ο Εθνομάρτυρας Αθανάσιος Διάκος, ό.π.*, 7-11. Ο πρώτος που θίγει το θέμα στα *προλεγόμενά* του είναι ο Συνοδινός (Π. Συνοδινός, *Τα προεόρτια του Ελληνικού αγώνος. Δράμα εις πράξεις εξ και ο Αθανάσιος Διάκος*, ποίημα λυρικο-επικόν, Πάτρα 1862, σ. 168) και επανέρχεται δεικτικά ο Χ.Α. Ηλιόπουλος (*Ο Αθανάσιος Διάκος εν τη Ιστορία. Πανηγυρικός εκφωνηθείς εν τη Εταιρεία των «Φίλων του Λαού» τη 26 Μαρτίου 1894 κατά την επίσημον πανηγυρικήν εορτήν επί τη επετείω της ΚΕ' Μαρτίου*, Αθήνα 1895, σ. 17) που ήταν και μέλος της επιτροπής αποπληρωμής του ανδριάντα του Διάκου. Αξίζει πάντως να παρατηρήσει κανείς ότι για τον Κρέμο, «το μαρτύριον του προμάχου ημών υπερβαίνει και αυτό το του χριστιανικού κόσμου» (Γ. Κρέμος, *Ανάλεκτα, ό.π.*, σ. 65). Για την τριάδα των μαρτύρων, Γ. Τζεδόπουλος, «Εθνική ομολογία και συμβολική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: οι εθνομάρτυρες», *Μνήμων* 24 (2002), σσ. 121-127. Ενδιαφέρον έχει ότι και η ανέγερση του ανδριάντα του Γρηγορίου Ε' το 1872 συνοδεύτηκε από αίτημα για αγιοποίησή του, Χ. Εξερτζόγλου, «Πολιτικές τελετουργίες», *ό.π.*, σ. 169 σημ. 53. Η εφημ. *Εφημερίς* (24.03.1890) ενημερώνει το κοινό ότι το Χριστιανικό Μουσείο «έν ᾧ εὑρίσκειται τὸ Ἅγιον Ποτήριον τοῦ στρατοπέδου τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Διάκου, τὸ ἱερὸν ἐγκόλπιον τοῦ ἀπαγχονισθέντος Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε'. καὶ πλεῖστα ἄλλα πολύτιμα ἱστορικὰ τῆς ἐκκλησίας κειμήλια» θα είναι ανοικτό από 10 έως 6 μ.μ. την 25η Μαρτίου του 1890.
84. Κ. Γαλλής, *ό.π.*, σσ. 110-113
85. *Αυτόθι*, σ. 114.
86. Η διαμάχη Αρτοτίνας - Μουσουνίτσας για την διεκδίκηση της γενέτειρας του ήρωα είναι ένα από τα βασικά θέματα της έρευνας (βλ. Π. Μαντζάνας, «Το πρόβλημα της καταγωγής του Αθανασίου Διάκου», στο *Ο Εθνομάρτυρας Αθανάσιος*

Διάκος, *ό.π.*, σσ. 213-242, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία) και σαφώς αντίστοιχη με την διαμάχη της Σκουληκαριάς Άρτας με το Μαυρομμάτι Αγράφων για τον Γ. Καραϊσκάκη (Δ. Τζάκης, *ό.π.*, σσ. 12-14).

87. Η παράδοση ότι μόνασε στο μοναστήρι απαντά στις πηγές του 19ου, αλλά η ταύτιση του κτίσματος με το κελί του την συναντά κανείς για πρώτη φορά στο κείμενο του Δ. Λουκόπουλου, «Το Μοναστήρι του Θανάση Διάκου», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* 1929, σ. 138, πληροφορία του απουσιάζει από το κείμενο του Ι. Σπετσιέρη, «Χριστιανικά Αρχαιότητες εν τη Στερεά Ελλάδι», *Δελτίον Χριστ. Αρχ. Εταιρεία*, περ. Α', τχ. Η' (1908), σσ. 67-75. Πρβ. Σ. Μαμαλούκος – Ι. Περράκης, «Η Μονή του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στην Αρτοτίνα, Μονή της μετανοίας του Αθανασίου Διάκου», στο *Ο Εθνομάρτυρας Αθανάσιος Διάκος*, *ό.π.* σσ. 243-298, ιδιαίτ. σ. 250 και σ. 273 αρ. 13.
88. Χρ. Τριανταφύλλου, «Βενιζελισμός και εθνικό παρελθόν: το έργο της Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδος (1928-1933)», *Μνήμων* 34 (2015), σσ. 42-45.
89. Οι φωτογραφίες της εκδήλωσης φυλάσσονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Αρχείο Ν. Πλαστήρα, Κ92β, 1922-1935). Η έδρα του 5/42 ΣΕ, στο οποίο υπήρξε διοικητής ο Ν. Πλαστήρας στην Κριμαία και την Μ. Ασία, ήταν η Λαμία και επανδρώνονταν από ορεσίβιους της Φθιώτιδας, Φωκίδας και Ευρυτανίας.
90. Ε. Παπασπύρου-Καραδημητρίου, *ό.π.*, σ. 98.
91. Σ. Ι. Ματσούκας, *Σαλπίσματα*, Αθήνα 1912, σ. 58. Το δίστιχο αναγράφονταν κάτω από την εικόνα του Διάκου στον εξώστη της Νομαρχίας Λαμίας κατά την τελετή αποκάλυψης του ανδριάντα στη Λαμία το 1903 (Εφημ. *Εστία*, 23.4.1903)
92. Δ. Ταγκόπουλος, «Ο Ματσούκας», *Ο Νουμάς*, 5.4.1914, σ. 81. Ο Ματσούκας (Υπάτη 1873- Αθήνα 1928) εκτός από τον ανδριάντα, έκανε εράνους υπέρ του στόλου. Με τα χρήματα που συγκέντρωσε αγοράστηκαν τα αντιτορπιτικά «Κεραυνός», «Νέα Γενεά» και η πυροβολαρχία «Νέα Γενεά». Εκλέχθηκε βουλευτής Φθιωτιδοφωκίδας (1910), συμμετείχε στους Βαλκανικούς πολέμους, και ίδρυσε τον Λευκό Σταυρό για τα ορφανά του πολέμου. Θ. Λαϊνάς, *Σπ. Ματσούκας, ο ρουμेलιώτης εθναπόστολος και ποιητής*, Αθήνα 1962. Πρβ. και Κ. Παλαμάς, *Άπαντα*, *ό.π.*, τ. 13ος, σσ. 187-190 (= «Σπύρος Ματσούκας», Εφημ. *Εστία*, 27.11.1928).
93. Κ. Παλαμάς, *Άπαντα*, *ό.π.*, τ. 9ος, σ. 454 (Λαμιακά επιγράμματα, αρ. 1). Το συγκεκριμένο επίγραμμα, όπως και εκείνο που χαράχθηκε στο κενοτάφιο, είναι εφηβικές δημιουργίες του ποιητή. Σε αυτά προστέθηκε και το επίγραμμα (αρ. 3) που χαράχθηκε στο χάνι της Γραβιάς το 1930 και συμπεριελήφθησαν στη συλλογή «Περάσματα και Χαιρετισμοί» (1931). Στην ίδια συλλογή υπάρχουν τα «Εκατό Χρόνια» και «Η πατρίδα στους νεκρούς της». Στο τελευταίο, που απαγγέλθηκε

κατά την αποκάλυψη του μνημείου των Βαλκανικών πολέμων στον Λαγκαδά, υπάρχουν πάλι αναφορές στον Διάκο και τον Λεωνίδα. Στο αρχείο του Κωστή Παλαμά σώζεται και ένα φυλλάδιο συνδρομής για την ανέγερση του ανδριάντα του Διάκου, βλ. *Κριτικά φύλλα* 12 (1973), σσ. 51-54.

94. Θ. Δημητρούλης, *Εθνικά Ποιήματα. Κατά την περιοδείαν μου ανά την Θεσσαλίαν και Ρούμελην*, Λαμία 1930. Ο Δημητρούλης διώχθηκε στη Λέσβο λόγω της εθνικο-πατριωτικής του δράσης πριν την απελευθέρωση του νησιού και κατέφυγε στην κυρίως Ελλάδα. Με αφορμή τις εορτές της εκατονταετηρίδας απήγγειλε ποιήματα για τον Διάκο, τον Ρήγα Φεραίο, την απελευθέρωση της Θεσσαλίας και στο υποβρύχιο Παπανικολής.
95. Η «Μεγάλη Ιδέα» πρωτοεμφανίζεται στην παράδοση του Διάκου από τον Βαλαωρίτη (*Αθανάσης Διάκος*, Άσμα 4ο, στίχ. 186-187). «Τότε θα 'ρθεί περήφανο το γένος να χτυπήσει / τη θύρα της Αγιά-Σοφιάς με του σπαθιού τη φούχτα» Την ενσωμάτωση προφορικών στοιχείων την συναντούμε και στον πανηγυρικό της εκατονταετηρίδας που εκφώνησε ο Κ. Παλαμάς στην πανηγυρική συνεδρία της Ακαδημίας Αθηνών την 25 Μαρτίου 1930 (Κ. Παλαμάς, *Άπαντα*, ό.π., τ. 13ος, σσ. 488-498), όπου ο ποιητής αναφέρει «ο Διάκος με το τραγούδι του Μαγιάπριλου εις το μαρτύριόν του» (σελ. 492) εννοώντας το τετράστιχο «Για δεσ καιρό που διάλεξε / ο χάρος να με πάρει / τώρα π' ανθίζουν τα κλαδιά / και βγάζει η γης χορτάρι».
96. Κ. Παλαμάς, *Άπαντα*, ό.π., τ. 9ος, 454 («Λαμιακά επιγράμματα», αρ. 2)· Α. Ρούσκας, «Προσκυνηματική επίσκεψη», ό.π., σσ. 204-205.
97. Ε. Παπασπύρου-Καραδημητρίου, ό.π., εικ. 51.
98. Ε. Ματθιόπουλος, «Οι εικαστικές τέχνες στην Ελλάδα τα χρόνια 1945-1953», στο Χ. Χατζηιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ανασυγκρότηση, Εμφύλιος, Παλινόρθωση 1945-1952*, τ. Δ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σ. 222.
99. Ν. Ζίας, «Ανασκόπηση των προηγούμενων εκθέσεων», *Ζυγός* Π.4 (Μάιος 1965), σ. 39.
100. Γιάννης Τσαρούχης 1910-1989, *Σχόλια του ζωγράφου για τα έργα της έκδοσης*, Αθήνα, Ίδρυμα Γιάννη Τσαρούχη, 1990, σ. 141.
101. Ι. Ζάρρα, «Επιστροφή στην παράδοση: Η περίπτωση του Φώτη Κόντογλου (1895-1865)», στο Ι. Ζάρρα, Χ. Μεράτζας, Στ. Τσιόδουλος (επιμ.), *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό: Παραδείγματα εικαστικής παραγωγής 16ος-20ος αιώνας*, ΣΕΑΒ-ΕΜΠ, Αθήνα 2015, σ. 114 (<http://repository.kallipos.gr>).
102. Ο Κ. Παλαμάς αναφέρει το 1896 ότι καμία άλλη φανταστική σκηνή της Επανάστασης δεν ήταν τόσο διαδεδομένη για την διακόσμηση οικιών και εργαστηρίων,

όσο η σύλληψη του Διάκου. Το θέμα αυτό ήταν και το πρώτο που κυκλοφόρησε σε λιθογραφία το 1841. Βλ. Ε. Παπασπύρου-Καραδημητρίου, *ό.π.*, σ. 49.

103. *Αυτόθι*, σ. 73.
104. Εφημ. *Επαρχία*, 19.9.1933.
105. Βλ. και τον «Γοργοπόταμο» και το «κάντρο του Θανάση διάκου» στον ποίημα «Αι-ΰπόλυτος» του Θανάση Φωτιάδη (1945), Α. Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα, ΣΕΑΒ-ΕΜΠ, 2015, σ. 88 (<http://repository.kallipos.gr>).
106. Α. Βελουχιώτης, *Η ομιλία στη Λαμία (29.10.1944)*, Gramma, Αθήνα 2019.
107. Σπ. Μελετζής, *Με τους αντάρτες στα βουνά*, Αθήνα 2002.
108. Για την θέση της Σπάρτης και της μάχης Θερμοπυλών στη Ναζιστική ιδεολογία και γενικά στον γερμανικό Μιλιταρισμό, St. Rebenich, «From Thermopylae to Stalingrad: The myth of Leonidas in German Historiography», στο A. Powell, St. Hodgkinson, *Sparta: Beyond the Mirage*, Classical Press of Wales, Swansea 2002, σσ. 323-349. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Χ. Γκαϊρινγκ απευθύνει παραλλαγμένο το γνωστό επίγραμμα του Σιμωνίδη στον πολιορκούμενο στρατό του Φον Πάουλους στο Στάλινγκραντ, ενώ και ο Χίτλερ παρομοιάζει με τις Θερμοπύλες την άμυνα στο Βερολίνο τον Απρίλιο του 1945. Για την έμφαση που έδιναν στα ιδανικά της αρχαίας Σπάρτης ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα στα γερμανικά σχολεία, οι απόφοιτοι των οποίων προορίζονταν για ανώτερες θέσεις στον Πρωσικό στρατό και αργότερα στα ναζιστικά σχολεία της ελίτ, βλ. H. Roche, *Sparta's German Children: The ideal of ancient Sparta in the Royal Prussian Cadet-Corps, 1818-1920, and in National-Socialist elite schools (the Napolas), 1933-1945*, Classical Press of Wales, Swansea 2013. Γενικά για την θέση της Σπάρτης στη Δυτική σκέψη, ιδίως ως προς τους «νόμους», την «πειθαρχία», βλ. E. Rawson, *The Spartan Tradition in European Thought*, Clarendon Press, Oxford 1969.
109. Π. Στάθης, «Το Εικοσιένα και η αριστερή ιστοριογραφία του 20ού αιώνα», στο Δ. Δημητρόπουλος, Β. Καραμανωλάκης (επιμ.), *Οι αναγνώσεις του 1821 και η Αριστερά*, ΑΣΚΙ-Αυγή, Αθήνα 2014, σ. 36. Χαρακτηριστικές είναι και οι «κοινές» διαψεύσεις, Στ. Παναγιωτίδης, «Ο στρατηγός Μακρυγιάννης και η ελληνική Αριστερά. Μια περίπτωση συμβολικής αναδρομικής οικειοποίησης», *αυτόθι*, σσ. 75-76. Χαρακτηριστικό είναι και το πρωτοσέλιδο της Αυγής, 25.3.1961 («Να ελευθερωθούν οι δεσμάται – αγωνισταί – συνεχισταί του 1821»). Για το '21 στην αριστερή λογοτεχνία της περιόδου, Α. Καστρινάκη, *ό.π.*, σσ. 94-96.
110. Ε. Ματθιόπουλος, «Η ιστορία της τέχνης στα όρια του έθνους», στο Ε. Ματθιό-

- πουλος, Ν. Χατζηνικολάου (επιμ.), *Η Ιστορία της τέχνης στην Ελλάδα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σσ. 459-460. Ο ίδιος ο Ν. Ζαχαριάδης είχε απορρίψει την σύνδεση με το αρχαίο παρελθόν και είχε αναγάγει την γένεση της νεοελληνικής συνείδησης στην περίοδο της Τουρκοκρατίας (Ριζοσπάστης 25.3.1932), άποψη που υιοθέτησε και το συνέδριο του ΚΚΕ το 1945. Α. Καστρινάκη, *ό.π.*, σ. 92 (για την στάση της αριστερής διάνοησης, σσ. 92-94).
111. Γ. Αλκαίος, *ό.π.*· Θ. Καραγιάννης, *ό.π.*
112. Α. Μηλιώνης, «Οι περιπλανήσεις ενός καλλιτέχνη» και «τα όνειρα ενός επαναστάτη»: πρόλογος του νέου βιβλίου, *Ο Καραγκιόζης μας*, περίοδος Γ, τεύχος 119, Ιανουάριος 2018, σ. 7. Στο θέατρο σκιών εμφανίζεται, επίσης, η «διασκέδαση» του θρησκευτικού στοιχείου της ιστορίας του Διάκου και η θρησκευτική ανεκτικότητα. Ο Καραγκιόζης στην παράσταση του Μάρκου Ξάνθου για να χορτάσει την πείνα του βουτά το πρόσφορο στο λάδι των καντηλιών στο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, όπου ο Διάκος κρύβει τον μουσουλμάνο Μελισόβα. Ο Χατζηαβάτης καθησυχάζει τον μουσουλμάνο «Πάψε βρε αδερφέ. Τι θα πει Οθωμανός; Ένας πλάστης μας έκανε ... Όχι Οθωμανός αλλά και Εβραίος να ήσουν θα σε υποστήριζε (ο Διάκος)». Στ. Νίκας, *Το θρησκευτικό στοιχείο στη νεοελληνική δραματουργία (1850-1950)*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Παν/μιου Πελοποννήσου, Ναύπλιο 2016, σσ. 125-128.
113. Εφημ. *Εθνικός Αγών*, 13.2.1961.
114. Εφημ. *Εθνικός Αγών*, 3.7.1955· *Ελευθερία* 12.6.1955, 30.6.1955, 1.7.1955.
115. Α. Vetsopoulos, *The Economic Dimensions of the Marshall Plan in Greece, 1947-1952: The Origins of the Greek economic miracle*, PhD Thesis, University of London 2002, σ. 151· Μ. Fritsche, *The American Marshall Plan Film Campaign and the Europeans: A Captivated Audience?*, London-New York, Bloomsbury Academic 2018, σσ. 113-114· Κ. Loukopoulou, «‘A Campaign of Truth’: Marshall Plan Film in Greece», στο Η. Wasson, L. Grieveson (επιμ.), *Cinema’s Military Industrial Complex*, University of California Press, Oakland 2018, σσ. 328-331.
116. Κ. Nikoloutsos, «Reviving the Past: Cinematic History and Popular Memory in ‘The 300 Spartans’ (1962)», *Classical World* 106.2 (2013), σσ. 261-283. Πρβ. Α. Kazamias, «Antiquity as cold war propaganda: the political uses of the classical past in post-civil war Greece», στο D. Tziouvas (επιμ.), *Re-imagining the past antiquity and modern Greek culture*, New York, Oxford University Press, 2014, σσ. 128-146.
117. Δ. Κ. Χατζηαμάλλος, «Αλαμάνα ... Θερμοπύλες του 21 (Έμμετρο πατριωτικό σκετς)», Αθήνα 1957· Θ. Καραγιάννης, *ό.π.*

118. Πρβ. Κ. Παλαμάς, *Άπαντα, ό.π.*, τ. 15ος, σ. 435 (= «1821: Απλαί σκέψεις», εφ. *Ακρόπολις*, 27 Μαρτίου 1897) «Ζη ο βασιλιάς Αλέξανδρος!-Ζη, αλλ' εβαπτίσθη προ πολλού εις την χριστιανική κολυμβήθρα».
119. Ι. Κατής, Κ. Ζιούνας, *Αλαμάννα*, χ.τ. 1969· Θ. Καραγιάννης, *ό.π.*
120. Βλ. την εμφάνισή του στη δημοτική παράδοση της Στερεάς Ελλάδας, της Πελοποννήσου, της Θεσσαλίας, της Ηπείρου, της Μακεδονίας, της Θράκης, της Κρήτης, της Χίου, των Δωδεκανήσων, της Μ. Ασίας, του Πόντου, Π. Καμηλάκης, «Η μάχη της Αλαμάννας (Απρίλιος 1821), ο αγώνας και η θυσία του Αθανασίου Διάκου στην δημοτική ποίηση», στο *Ο Εθνομάρτυρας Αθανάσιος Διάκος, ό.π.*, σσ. 117-148.
121. Βλ. Δ. Παναγιωτόπουλος, πανηγυρικός στην Εκδήλωση του Συλλόγου Ρουμελιωτών Αγίου Δημητρίου, 26 Απριλίου 2015 (www.doricharmony.gr/52-uncategorised/δρώμενα-events/πολιτισμός/31) (επίσκεψη 27/1/2021), πρβ και την αναφορά στη μάχη της Αλαμάννας στον ιστότοπο www.pezopororia.gr/pez/routes_region.asp?regID+27®Content=5. (επίσκεψη 27/1/2021). Η σύνδεση αυτή μάλλον οφείλεται στον Τάκη Λάππα που προσέθεσε τους στίχους αυτούς στην πρώτη σελίδα του κεφαλαίου που περιγράφει τα γεγονότα της Αλαμάννας (*Θανάσης Διάκος, ό.π.*, σ. 95).